

Головне управління культури
Київської міської державної адміністрації

Київський музей
західного та східного мистецтва

До 150-річчя від дня народження
Богдана Івановича Ханенка,
мецената, колекціонера, фундатора музею

Матеріали науково-практичної конференції

Київ 1999

Ш, 101.3 (49/11) 543
А, 55

Головне управління культури
Київської міської державної адміністрації

Київський музей західного та східного мистецтва

**До 150-річчя з дня народження
Богдана Івановича Ханенка,
мецената, колекціонера,
фундатора музею**

Матеріали науково-практичної конференції

21756

Київ
«Кий»
1999

БІБЛІОТЕКА

У збірці представлені доповіді та повідомлення учасників науково-практичної конференції, яка відбулася у Київському музеї західного та східного мистецтва 25 січня 1999 року й була присвячена 150-річчю з дня народження фундатора музею, громадського діяча, мецената і колекціонера Богдана Івановича Ханенка.

У конференції взяли участь наукові працівники провідних музеїв Києва, Національної Академії Наук України, мистецтвознавці, історики і дослідники.

Вперше на цій конференції було ґрунтовно висвітлено подвигницьку діяльність Богдана і Варвари Ханенків, введено до наукового обігу нові архівні матеріали, як про самих фундаторів музею, так і про подальшу долю унікального музейного зібрання.

Друкується за рішенням Науково-методичної ради Київського музею західного та східного мистецтва.

Директор музею В.І.Виноградова.

Відповідальна за випуск — заступник директора музею з експозиційної роботи Н.І.Корнієнко.

©Київський музей
західного та східного мистецтва,
1999.

© Видавництво «Кий»,
1999.

Музей должен быть не только собранием редкостей и образцов.... он должен быть одновременно и школой, и храмом, священным местом, куда должны стекаться все для изучения прекрасного и поклонения красоте.

Богдан Ваненко.

Б. І. Ханенко
Світлина з архіву КМЗСМ

БОГДАН ІВАНОВИЧ ХАНЕНКО — ЗАСНОВНИК КИЇВСЬКОГО МУЗЕЮ ЗАХІДНОГО ТА СХІДНОГО МИСТЕЦТВА

Київський музей західного та східного мистецтва завдячує своїм існуванням відомому українському культурному діячеві, меценатові й колекціонеру Богданові Івановичу Ханенку, який всю свою понад сорокарічну колекціонерську діяльність присвятив створенню в Києві загальнодоступного художнього музею.

Ханенко захопився мистецтвом та колекціонуванням творів, коли йому ще не виповнилося 25 років. По закінченні у 1871 році юридичного факультету Московського університету, займаючись у Петербурзі адвокатською практикою, він потрапляє у далеке від юриспруденції художнє середовище. Молодий юрист відвідує гурток пристрасного колекціонера і шанувальника мистецтв генерал-майора Дружиніна, де щочетверга збирався цвіт художньої інтелігенції столиці, буває на всіх виставках картин, зустрічається з Айвазовським, Шишкіним, Крамським, Куїнджі. Коли Петербурзька міська дума обрала Ханенка мировим суддею, він, як майбутній колекціонер, вибрав із запропонованих йому місць ділянку, до якої входив Апраксін двір, — на той час центр торгівлі предметами старовини та картинами. *«Сидя шесть дней в моей камере на углу Фонтанки и Апраксина переулка, я, конечно, всегда был в курсе того, что из художественных произведений являлось на рынке, и одним из первых являлся на осмотр»*, — читаємо у написаних Богданом Івановичем, на прохання друзів, нотатках про створення колекції¹. На розпродажу великих збірок він знайомиться з авторитетними вітчизняними та зарубіжними антикварами. Прислухаючись до їхніх суджень, початкуючий колекціонер збагачує свої знання. В Апраксіному дворі були придбані перші твори для майбутньої колекції, проте через нестачу

¹ Науковий архів КМЗСМ. — Спр.35, оп.1, од.зб. 2.

коштів деякі з них Ханенко змушений був продавати, щоб на-
томість купити ті, які йому найбільше припали до душі. Апраксін
двір з його лавками та аукціонами ще тривалий час служитиме для
колекціонера основним джерелом поповнення зібрання. Тут ра-
зом з багатьма іншими мистецькими творами будуть придбані по-
лотна італійців Ладзаріні, Франческіні, Лібері, Руопполі, голланд-
ця Венікса, нідерландця П.Брейгеля Молодшого, які нині є окра-
сою експозиції музею.

Під час служби в Петербурзі Ханенко посилено вивчає історію
мистецтва, починає збирати мистецьку літературу. Згодом він
збере бібліотеку, подібної до якої за змістом та кількістю книжок
(три тисячі видань) не буде в жодній приватній колекції. Багато днів
Богдан Іванович проводить в Ермітажі. Читання літератури та
відвідання Ермітажу зблизили його із старими майстрами.

У згадуваних нотатках він зазначає: *«Особое мировоззрение
этих мастеров, чистота их веры, а главное, любовь к искусству
придали в моих глазах совершенно особый интерес к их произве-
дениям; в старых картинах воскресало для меня давнее прошлое
и его деятели со всеми их характерными особенностями, их настр-
оением и мыслями. Передо мной открылся новый мир, ...я безо-
говорочно уже принялся изучать старинную живопись и решил со-
бирать ее произведения»*². Ще більше зблизило Богдана Іванови-
ча із старовинним живописом знайомство з картинними галерея-
ми Відня, Венеції, Болоньї, Флоренції, Риму та Неаполя, які він
відвідував разом з дружиною Варварою Ніколівною під час
їхньої весільної подорожі.

Після Петербурга було близько п'яти років колекціонування у
Варшаві, куди Ханенка призначили у 1876 р. членом Окружного
суду. При всій скудності ринку, завдяки наполегливим пошукам, у
Варшаві було придбано значну кількість картин та виробів з пор-
целяни, скла, італійської майоліки. Більшість картин походила із
знаменитої колекції наближеного до польського короля Августа II
графа Брюля.

1881 р. Ханенко йде у відставку, перериваючи свою багатообіця-
ючу кар'єру юриста, щоб присвятити себе просвітництву і мис-

² Науковий архів КМЗСМ. — Спр. 35, оп.1, од зб.2.

тецтву. Починається найбільш плідний період у його колекціонерській діяльності. Вже остаточно визначилися смаки і симпатії колекціонера. Він надає перевагу живописцям Нідерландів, Фландрії, Голландії та італійським майстрам кінця XIV—XVIII століть. Для відтворення оточення, близького живопису старих майстрів, колекція активно поповнюється скульптурою, старовинними меблями, виробами ужиткового мистецтва.

Після виходу у відставку Ханенко побував у Києві, пробув одну зиму в Москві і оселився в одному з сіл Курської губернії. У цей час, за його словами, *«главный интерес к искусству был сосредоточен в Москве»*³. Спочатку результати пошуків були незначними. Та з часом на колекціонера чекала у Москві рідкісна удача — він придбав дві цінні колекції живопису: одну — у відомого московського кіннозаводчика Н.П.Малютіна; другу — у купця-любителя Н.П.Постнікова, який розпродавав багату збірку картин князя Кочубея.

Малютіну звалені на горищі картини дісталися разом з купленим будинком. Умовою продажу була негайна купівля всіх картин без попереднього відбору. Поверхово сглянувши доступну частину полотен і помітивши серед них гідні уваги твори, Богдан Іванович, не вагаючись, придбав за порівняно невисоку ціну всю колекцію. З неї він залишив собі 45 робіт західноєвропейських художників XVI—XVIII століть.

Та, мабуть, найбільшою, унікальною за сучасними уявленнями удачею було придбання у Малютіна підписного, датованого 1640 роком натюрморту Хуана де Сурбарана, визнаного сьогодні провідними європейськими іспаністами шедевром раннього іспанського натюрморту.

Сімнадцятьма творами поповнили Ханенки колекцію у Києві.

Приблизно у другій половині 80-х років розпочалися постійні і тривалі зв'язки із закордоном. Ханенко уважно стежить за європейським художнім ринком, замовляє каталоги всіх зарубіжних аукціонів, часто виїздить за кордон.

Він поповнює колекцію на аукціонах Відня, Берліна, Парижа, Мадрида. Але найбільш плідними були його поїздки до Італії. Близько 100 цінних, унікальних полотен, значну кількість скульп-

³ Науковий архів КМЗСМ. — Спр. 35 оп 1, од. зб. 2.

турних творів та виробів прикладного мистецтва придбано з виставлених на аукціони Риму та Флоренції відомих фамільних колекцій принца Боргезе, герцога С.Є ді Вердура, графа Л.Паар, Л.Борг де Бальзан, М.А.Альберічі та інших.

Придбані за кордоном твори стали найціннішим поповненням колекції. Рідкісні вівтарні образи майстрів Проторенесансу, полотна живописців раннього Відродження, шедевр музею «Портрет інфанти Маргарити» Веласкеса, унікальне ханенківське «Поклоніння волхвів» і нині приносять славу музею.

Добираючи твори для колекції, Ханенко покладався на власні смаки і вже глибокі на той час знання. Проте правильність свого вибору та оцінки художніх якостей творів він перевіряв, послуговуючись порадами відомих вітчизняних та європейських знавців і вчених — В.Бодє, Вінклера, М.Фрідлендера з Берліна, К.Гофстеде де Грота з Гааги та провідних українських фахівців — академіка Біляшівського і професора Прахова.

В 1884—1885 рр. Ханенки переїзять до Києва. Здійснюючи свою заповітну мрію — створити в Києві загальнодоступний художній музей, Ханенко оформляє на Алексєєвській (нині Терещенківській, 15) вулиці особняк для колекції. Щоб якнайповніше показати живопис минулих віків у близькому йому середовищі, в інтер'єрах особняка були використані елементи різних за часом європейських архітектурних стилів. Автори проекту — петербурзькі архітектори та оформлювачі інтер'єрів Мельцер і Марконі, московський архітектор Бойцов, надали архітектурі будинку схожості з італійським палаццо часів Відродження. Парадні сходи вирішили у стилі італійського бароко XVI—XVII століть. В оформленні інтер'єру з умовною назвою «зал Середніх віків», застосували елементи архітектурного готичного декору. Пишний розпис стелі і нарядна штофна тканина на стінах імітують у залі, де нині експонується італійське мистецтво доби Відродження, модний у Європі в третій чверті XIX століття стиль Макарт. У характерному для стилю рококо залі зі сферичною стелею були тактовно використані притаманний цьому стилеві багатий з позолотою ліпний декор, численні дзеркала, драпірування стін живописними гобеленами. Голландська їдальня (нині зал іспанського мистецтва) була декорована в стилі XVII століття. Але, на жаль, від її первісного оформлен-

ня залишилися тільки віконні вітражі та частково дерев'яне різьблене облицювання стін. Дверні різьблені наличники відновлені за кресленнями під час останньої реставрації. У п'яти залах були встановлені оздоблені з великою стильовою різноманітністю каміни. Три з них і нині прикрашають вестибюль, зали рококо та Середніх віків.

Судячи з дати та підпису майстра, виявлених реставраторами в залі рококо на одній з деталей ліпного декору, оформлювальні роботи ще тривали в 1896 році.

Щоб забезпечити майбутньому музеєві матеріальну незалежність від міської влади, Ханенко побудував поруч з особняком великий семиповерховий будинок. Прибутки від здачі у найм квартир мали йти на потреби музею. Два нижніх, з'єднаних з особняком поверхи, призначалися для бібліотеки та службових приміщень.

На час завершення оформлення особняка колекція фактично була вже готовим музеєм. Ханенко вже завершив науковий опис живописних творів, провів облік за каталожними даними багатотисячної збірки західноєвропейської гравюри. Вийшли друком два видання каталогу картин⁴. У трьох альбомах було опубліковано твори нідерландської, фламандської та голландської шкіл⁵.

Після участі у виставці, організованій у Петербурзі 1908 року журналом «Старые годы», колекція була високо поцінована в пресі і названа кращою серед нових приватних збірок дореволюційної Росії. Вона не лише вирізнялася високим художнім рівнем та видовою розмаїтістю пам'яток, а й була єдиною приватною колекцією, де школи і напрями були представлені в їх еволюції, в органічному поєднанні живопису зі скульптурою та ужитковим мистецтвом⁶.

Петербурзька Академія Художеств, Імператорське археологічне товариство та Антропологічне товариство у Парижі визнали високий авторитет Ханенка, як блискучого знавця мистецтва і старожитностей, обравши власника колекції у свої члени.

⁴ Б.И. и В.Н.Ханенко. Собрание картин итальянской, фламандской и др. школ. — К., 1896, 1899.

⁵ Collection Khanenko. Tabloux des écoles néerlandaise. — Kiev, 1911, 1912, 1913.

⁶ Волков В. Собрание картин Ханенко в Петрограде. // «Аполлон». — 1916. — № 1.

Живопис і скульптура, гравюра, порцеляна і майоліка, старовинні меблі, великокняже і візантійське золото, російська ікона й українське ужиткове мистецтво, пам'ятки мистецтва Близького і Далекого Сходу — таким було розмаїття зібраної Ханенками для музею колекції⁷.

На жаль, нам невідомий її повний кількісний склад. Наявні документальні дані дозволяють назвати понад 400 живописних робіт, понад вісім тисяч гравюр⁸, близько семисот творів мистецтва країн зарубіжного Сходу, понад триста виробів із золота та срібла.

Зібрану за понад сорок років невтомної праці, безперервних пошуків і великих матеріальних затрат цінну колекцію та оформлений для неї особняк Ханенко заповідав у 1917 році Києву. Після смерті Богдана Івановича його справу по створенню у Києві художнього музею продовжила невтомна помічниця та одноподумиця колекціонера — дружина Варвара Николівна.

Відповідно до декрету Раднаркому України від 23 червня 1919 року про приватизацію приватних збірок колекції Ханенків надано статусу державної музейної установи.

Природно, постає питання про її подальшу долю.

Почати хоча б з того, що не повернулася до Києва більшість творів, у тім числі близько тридцяти кращих живописних полотен, переданих Ханенками 1915 року на збереження на час війни до Московського історичного музею⁹. Після революції евакуйовані твори потрапили до Московського музейного фонду і звідти частина з них розійшлася по різних музеях Москви та інших міст, решта зникла невідомо куди. Так, ікони і кілька творів ранніх італійських майстрів опинилися в Третьяковській галереї, кілька картин — у Румянцевському музеї, скло і порцеляна — в колишній колекції Морозова¹⁰. При розподілі експонатів між українськими музеями за їхнім профілем пішла з музею разом з російською іконою та українським ужитковим мис-

⁷ Georges Loukouski. Description du musée fondé par B. et W. Khanenko a Kiev.—Paris, 1921.

⁸ Науковий архів КМЗСМ. — Спр.34, оп.1, од.зб.7.

⁹ С.О.Гіляров. Музей мистецтв Всеукраїнської Академії Наук. Каталог картин. Видання ВУАН.—Київ, 1931.

¹⁰ М.Макаренко. Музей мистецтв ім. Б.І. та В.Н.Ханенків. Провідник «Червоний шлях».—Київ, 1924.

тецтвом, цінна збірка старовинної європейської та східної зброї XV—XVII століть — середньовічні рицарські обладунки, мечі, піки, рушниця, шоломи, алебарди.

Великих ціннісних збитків зазнала збірка Ханенків у 1929—1930 роках. За розпорядженням Наркомосу УРСР комісія Держторгу вилучила і передала до Ленінградської контори «Антикваріат» для відправки на експорт вісім кращих творів живопису різних шкіл, фламандський гобелен та срібний німецький кубок XVII століття, два крісла XVIII століття, рідкісний з-поміж музейних зібрань бронзовий інкрустований персидський акваманіл XIII століття, датований 1512 роком унікальний французький гобелен¹¹. Особливо непоправною втратою були останні два твори. У липні 1930 року в статті, надрукованій журналом «The Illustrated London News», ханенківський гобелен було названо кращим готичним гобеленом в Англії. Намагаючись відстояти обидва експонати, заступник директора музею Сергій Гіляров надсилав листи у всі вищі інстанції, та вони залишалися без відповіді.

Окрім французького гобелена, який було продано в Англію, відоме місцезнаходження лише трьох вилучених експонатів. Безцінний у наш час твір великого нідерландського художника П.Брейгеля Старшого «Сільське свято» експонувався у Метрополітен музеї (Нью-Йорк, США), картина відомого французького художника Ш.Натуара «Амур, що гострить стрілу» прикрашає експозицію Ермітажу, власником рідкісного акваманілу став східний відділ того ж таки Ермітажу.

У 1931 році Держторг — знову в музеї. Відбувається відбір багатьох кращих творів просто з музейної експозиції¹². На щастя, відібрані експонати з невідомих причин не були вивезені.

При читанні протоколів комісії Держторгу вражає вкрай занижена оцінка призначених для експорту творів. На думку експертів, її було занижено, як мінімум, у п'ять разів.

Наступний напад на колекцію Ханенків було вчинено у 1934 році. За розпорядженням Наркомосу УРСР, до обласної контори Держбанку було передано 245 надзвичайної історико-художньої

¹¹ Науковий архів КМЗСМ. — Спр.8, оп.1, од.зб.58.

¹² Там само.

цінності виробів із золота високої проби та 45 виробів із срібла¹³. В банку опинилася безцінна для України, знайдена на її території велика колекція великокняжого золота, візантійські хрести, монети, колти IV—XIII століть, браслети, кубки, у великій кількості серезки київського типу та багато інших різних за призначенням предметів. Під час перевірки у січні 1939 року всі вироби були в наявності, але згодом їхні сліди зникли. Є підстави вважати, що їх переплавлено у злитки.

Великих втрат зазнала колекція під час війни¹⁴. З 475 творів живопису, вивезених перед відступом німецькими окупаційними властями, 107 походили з колекції Ханенків. Від першокласної (понад 8 тисяч аркушів) збірки гравюри в музеї після війни залишилася незначна кількість творів. У нас немає даних, щоб назвати кількість виробів прикладного мистецтва, втрачених під час тимчасової окупації Києва, але те, що їх було кілька сотень, не викликає сумніву.

Проте кращу частину колекції Ханенків вдалося зберегти у роки війни. Цим ми зобов'язані довоєнному колективу співробітників та директорові музею Василеві Федоровичу Овчиннікову. У напруженій обстановці перших днів війни вони відібрали та спакували в ящики 108 найбільш цінних творів живопису, шість гобеленів, 27 портретних мініатюр, велику кількість предметів прикладного мистецтва — середньовічну бронзу, емалі, античну і східну теракоту, вироби із срібла. Наприкінці серпня експонати було евакуйовано через Уфу до Пензи та Саратова, а в лютому 1945 року вони, збережені цілком, повернулися до Києва¹⁵.

Не зважаючи на непоправні втрати минулих десятиліть, колекція Ханенків і досі залишається найбільш цінною частиною музейного зібрання. З її високохудожніх творів складається в основному експозиція західноєвропейського відділу.

Зібрані Ханенками, порівняно нечисленні, але рідкісні й унікальні пам'ятки мистецтва Японії, Китаю, Єгипту та інших країн Сходу залишаються окрасою східних колекцій. Твори з ханенківської

¹³ Науковий архів КМЗСМ. — Спр.8, оп.1, од.зб.58.

¹⁴ Там само. — Спр.18, оп.47, од.зб.84.

¹⁵ Там само. — Спр.11, оп.1, од.зб.76.

збірки дедалі частіше стають учасниками престижних виставок, об'єктом наукових публікацій у вітчизняних та зарубіжних виданнях і каталогах.

Минули десятиліття. Час засвідчив високий культурно-освітній та моральний зміст безкорисливої багатолітньої діяльності Богдана Івановича Ханенка. Завдяки їй ось уже четверте покоління має змогу прилучитися в Україні до скарбів світового мистецтва.

Олена РОСЛАВЕЦЬ,
заступник директора з наукової роботи
Київського музею західного та східного мистецтва

ДО РОДОВОДУ БОГДАНА ХАНЕНКА

Богдан Ханенко народився 11(23) січня 1849 р. в селі Лотоки Суразького повіту Чернігівської губернії (нині — Брянська область Російської Федерації) в родині колезького секретаря Івана Івановича Ханенка. Коріння цього відомого українського дворянського роду походить від козака Запорозького війська Степана Ханенка, який жив на початку XVII століття. У «Родовідній книзі чернігівського дворянства» граф Г. Милорадович зазначає, що Степан Ханенко відбив з татарського полону, серед інших, дочку старости з польського містечка Лукова Анну Домашкевич (Домашевську — за родовідником В. Модзалевського) й одружився з нею¹. Інші ж автори пишуть, що було навпаки: нібито це батько дівчини викупив Ханенка з татарської неволі, куди той потрапив під час одного з кримських походів Петра Сагайдачного². Прибічники цієї версії саме полоном пояснюють татарське походження прізвища Ханенко. Степан і Анна Ханенки мали трьох синів — Лаврентія, Сергія та Михайла. Двом першим польський король Ян Казимир грамотою від 9 вересня 1661 р., на відзначення їхніх військових заслуг, надав дворянське звання, зробивши польськими шляхтичами, і нагородив маєтностями. У королівській грамоті було зазначено також наданий Ханенкам герб: мурована червона башта і над нею на блакитному полі золота зірка³.

Милорадович у своїй праці називає тільки одного з синів Степана Ханенка — Лаврентія. Це тому, що його цікавив насамперед родовід, а Сергій та Михайло нащадків не мали (хоч, за Модзалевським, у Михайла Степановича був син Яків, але рід обірвався).

¹ Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. — СПб, 1901. — Т. 1, 2.

² Дзира Ярослав. Михайло Ханенко. // Гетьмани України. — К., 1991.

³ ЦДІАУ. — Ф. 1983, оп. 1, спр. 1а.

Тим часом, Михайло Ханенко згадується у документах під 1659 р. як уманський полковник. Через десять років, у 1669-му, на козацькій раді в Умані представники трьох західних полків обрали його гетьманом Правобережної України, і польський уряд схвалив це обрання. Україна ж отримала одразу трьох гетьманів: правобережних — Дорошенка і Ханенка; лівобережного — Дем'яна Многогрішного. У боротьбі за владу з Петром Дорошенком Ханенко зазнав поразки й у 1674 р., коли полки лівобережного гетьмана Івана Самойловича перейшли Дніпро, поклав свою гетьманську булаву перед ним. Після цього прийняв російське підданство й жив приватною особою в Козельці, Лохвиці та Києві. Колишній гетьман помер 1680 року (народився близько 1620).

Один з онуків Степана Ханенка — Федір Лаврентійович (?—1744) — був київським полковим обозним, мав синів Андрія (одружений з Анною Мокрієвич) та Івана (його дружина — Стефаніда Солонина). Інший онук — Данило Лаврентійович (?—1695) — був лубенським полковником. Він одружився з дочкою Івана Ломиковського, який був генеральним обозним у гетьмана Івана Мазепи.

Син цього Ханенка — Микола Данилович (1691—1760) — відомий в українській історії як автор двох діаріушів — пам'яток короткого літописання. «Малий діаріуш» у перекладі письменника Валерія Шевчука має назву «Діаріуш, або Журнал, тобто щоденна записка okazій та церемоній, що трапляються при дворі ясновельможного його милості пана Іоанна Скоропадського, військ пресвітлої його імператорської величності Запорозьких обох боків Дніпра гетьмана, також і в канцелярії військової відправлених справ, початий у 1722 році й закінчений у тому-таки році після смерті й поховання згаданого вже гетьмана, ясновельможного Іоанна Скоропадського, в місяці липні військової канцелярії старшим канцеляристом Миколою Ханенком». Другий діаріуш — великий — має приватний характер, він охоплює період від листопада 1719 року по січень 1754-го і називається «Партикулярний журнал, чи Для пам'яті щоденна записка».

Микола Ханенко народився 1691 р. і з малолітства виховувався без батька — Данило Лаврентійович загинув у 1695 р. в пониззі Дніпра під Кизикерменом у складі військ під командуванням генерал-фельдмаршала Шереметьєва. Микола Данилович навчався у

Київській духовній академії, 1710 р. вступив на військову службу й у 1711-му брав участь у Прутському поході Петра I під час російсько-турецької війни. А його дід по матері — Іван Ломиковський — на той час знаходився на протилежному боці, будучи одним з найполум'яніших прихильників розриву з Москвою, тож вимушено разом з Мазепою покинув Україну і перебував у Ясах, де й помер 1714 року.

Микола Ханенко згодом перейшов до канцелярії гетьмана Івана Скоропадського, з 1721 р. обіймав посаду старшого канцеляриста — головного помічника генерального писаря з управління канцелярією. Після смерті Скоропадського, що сталася 1722 р., Микола Данилович користувався прихильністю Павла Полуботка. Разом з ним був заарештований Петром I, просидів рік у казематі і звільнений після смерті самодержця. У подальшому Ханенко — полковий суддя, тимчасово виконуючий обов'язки генерального писаря, полковий обозний, генеральний бунчужний, член генерального суду та генеральний хорунжий. У 1759 р. гетьман Кирило Разумовський подавав його кандидатуру на посаду генерального писаря, проте Ханенко не дочекався призначення й помер наступного року в Глухові.

Микола Данилович був одружений з Уляною Петрівною Корецькою (1715—1775) — дочкою бунчукового товариша Петра Корецького та Анастасії Михайлівни Миклашевської (удовою бунчукового товариша Андрія Андрійовича Гамалії, який загинув 1706 р. в бою зі шведами при Несвижі). Микола та Уляна Ханенки мали синів Василя та Івана і дочок Анну, Анастасію, Марфу, Євдокію та Єфросинію. Анастасія Миколаївна була одружена з бунчуковим товаришем Петром Савичем, Анна Миколаївна — з Йосипом Роловцем.

Старший син Миколи Даниловича — Василь — у 1745—1749 рр. виїздив на навчання до Німеччини та Італії, служив у лейб-гвардії драгунському полку й 1751 р. отримав від великого князя Петра Федоровича, майбутнього імператора Петра III, чин секунд-майора. Його брат Іван отримав це звання на 20 років пізніше — у листопаді 1771 р., коли служив флігель-ад'ютантом у штабі генерал-фельдмаршала Румянцева-Задунайського. Він брав участь у воєнних походах, зокрема в штурмі Ізмаїла, і вже підполковником Глухівського карабінерського полку вийшов у відставку за станом здоров'я 1793 р.

Іван Миколайович одружився з Софією Григорівною Горленко з відомого українського дворянського роду, що починався від прилуцького полковника Лазаря Горленка, і став прадідом Богдана Ханенка. А його прабабця Софія Григорівна (1749—1812) була першою з Ханенків, похованих у Видубицькому монастирі⁴.

Дід Богдана Івановича — Іван Іванович (1787—до 1854) — був учасником війни з Наполеоном, штабс-ротмістром. Зі своєю дружиною Катериною Іванівною Третьяковою він мав трьох синів — Олександра, Івана та Михайла.

Олександр Іванович Ханенко (1816—1895) відомий як один з діячів селянської реформи 1861 р. в Чернігівській губернії, збирач українських старожитностей та стародруків, автор історичних досліджень. Він мав звання дійсного статського радника, обіймав посаду керуючого державним майном Чернігівської губернії.

Михайло Іванович (1818—1853) був почесним попечителем Новгород-Сіверської гімназії, він збирав матеріали з історії України, ретельно вивчав родовід Ханенків, підтримував тісні стосунки з істориком та етнографом Осипом Бодяньським. Уподобання та праці цих представників Ханенкового роду мали, безперечно, вплив на їхнього племінника.

Батько Богдана Ханенка — Іван Іванович — народився 4 вересня 1817 р. в Городищі Чернігівської губернії⁵. У січні 1839 р. закінчив Школу гвардійських прапорщиків та юнкерів зі званням поручика, що відповідало цивільному чиновнику 12-го класу, або губернському секретареві⁶. Виконуючи обов'язки почесного попечителя Новгород-Сіверського повітового училища, Іван Ханенко проходив по відомству Міністерства народної освіти й згодом отримав чин колезького секретаря. У «Родовідній книзі» Милорадовича зовсім не згадано його дружину, а Модзалевський називає тільки її ім'я — Катерина Богданівна.

Автором знайдено у Центральному державному історичному архіві України документ, що висвітлює це не з'ясоване питання. 23 листопада Іван Іванович Ханенко звертається до попечителя Київського учбового округу генерал-майора Траскіна:

⁴ ЦДІАУ. — Ф. 1196, оп. 1, спр. 14

⁵ ІР НБУВ. — Ф. II, спр. 16680.

⁶ ЦДІАУ. — Ф. 707, оп. 12, спр. 441.

21756

«Ваше Превосходительство

Столь лестное для меня внимание Вашего Превосходительства, которое я вполне чувствую и ценю, оказанное мне при просьбе моей об отпуске за границу, внушает мне смелость вновь беспокоить Вас. Обстоятельства мои изменились, вместо отъезда за границу, получив облегчение в здравьи, я остаюсь в России. По приезде в Петербург воспоследовала перемена в жизни моей: я женюсь и прошу Ваше Превосходительство благоволить позволить мне вступить в брак, о чем при сем прилагаю форменное прошение. От Министерства же Народного Просвещения я получил отпуск для прожития в Петербурге до последних чисел января. Дерзаю обратиться к Вашему Превосходительству единственно по той причине, что опасаюсь, дабы без Вашего милостивого участия иногда не замедлилось просимое мною разрешение, через что я поставлен буду в затруднение, так как срок моего отпуска заканчивается в январе 27 числа. Смею надеяться и надеюсь на снисходительное внимание Вашего Превосходительства, за сим всепокорнейше прошу принять искреннюю мою преданность и глубочайшее уважение, с которыми навсегда пребуду Вашего Превосходительства покорнейшим слугою»

*«Его Превосходительству Господину Попечителю
Киевского Учебного Округа, Свиты Его Импера-
торского Величества генерал-майору и ка-
валеру Александру Семеновичу Траскину*

*Почетного смотрителя училищ
Новгород-Северского уезда,
12-го класса
Ивана Ивановича Ханенко*

Прошение

Желая вступить в первый законный брак с дочерью умершего генерал-майора Нилуса, девицею Екатериною Богдановною Нилус, Православного Вероисповедания, по взаимному нашему согласию и с соизволения ее родительницы, — имею честь покорнейше просить разрешения на это Вашего Превосходительства.

*Почетный смотритель чиновник 12-го
класса Иван Иванович Ханенко*

1846 ноября 23

С.Петербург

*Жительство имею — на Васильевском острове,
по 2-й линии, на углу Большого проспекта,
в доме Иванова, на квартире генеральши Нилус»⁷.*

Богдан Іванович був першим з чотирьох дітей подружжя Ханенків: 28 жовтня 1851 р. народилася Катерина, 7 січня 1853 р. — Софія, 30 вересня 1861 р. — Іван. Їхніми двоюрідними братами і сестрами були діти Олександра Івановича — Олексій, Анастасія, Олександр, Костянтин та діти Михайла Івановича — Лідія, Катерина, Михайло. Останній з них — Михайло Михайлович — пізніше був довіреною особою Богдана і Варвари Ханенків.

Батьки Богдана Івановича — Іван Іванович та Катерина Богданівна — свої останні роки жили, найвірогідніше, разом з ним у Києві. Вони пішли з життя 1891 р. у віці, відповідно, 74 та 69 років і були поховані у Видубицькому монастирі. 1894 р. там само поховали їхнього меншого сина Івана⁸.

Середню та вищу освіту Богдан Іванович здобув у Москві: спочатку була 1-а московська гімназія, потім — юридичний факультет університету. Завершив навчання 1871 р. зі званням кандидата прав.

Документальні підтвердження часу знайомства та одруження Богдана Івановича і Варвари Ніколівни Терещенко поки що відсутні. Є різні версії, але вони потребують доказів.

Припущення щодо їхніх контактів та зближення під час перебування Ханенка студентом університету, які могли б виникнути у зв'язку з тим, що Никола Артемійович Терещенко був старостою університетської церкви, нічим не обґрунтовані: на цю посаду майбутній тесть був призначений у березні 1873 р., тобто по двох роках після закінчення Ханенком навчання. До того ж, у 1871 р. родина Терещенків перебувала ще в Глухові, де у жовтні 1871 р. Н.А.Терещен-

⁷ ЦДІАУ. — Ф.707, оп.12, спр.399.

⁸ ЦДІАУ. — Ф.130, оп.3, спр.39.

ка обрали міським головою за новим «городовим положенієм». Беручи до уваги деякі родові зв'язки Ханенків з Глуховим, можна говорити про початок знайомства саме у цих краях.

Наприкінці 1873 р. Богдана Ханенка було зараховано на службу по департаменту юстиції. На цей час вони з Варварою Ніколівною вже одружені й живуть у Петербурзі. В Центральному історичному архіві України зберігається лист Любові Куксіної від 9 листопада 1874 р., яким вона повідомляла П.Г.Терещенко, свою тітку: «Недавно получила от Варички письмо, она пишет, что оба здоровы, бабушка послала им в Петербург фрукты, огурцов разного сорта, 2 окорока и еще чего-то много»⁹.

У 1875 р. Ханенко був обраний Санкт-Петербурзькою загальною міською думою столичним мировим суддею одного з округів, у 1876-1880 рр. працював членом Варшавського окружного суду й у 1881-му вийшов у відставку з урядової служби. Через деякий час Ханенки оселилися у Києві, де навесні 1887 р. почалося спорудження їхнього особняка по вул.Терещенківській, № 15.

Діяльність Богдана Івановича у Києві поширювалась у таких напрямках: сільськогосподарське і промислове підприємництво, фінанси, державна законотворчість, благодійництво, охорона здоров'я, народна освіта, історія, мистецтво.

Помер Ханенко Б.І. 26 травня 1917 р. і похований у Видубицькому монастирі.

Віталій КОВАЛИНСЬКИЙ

провідний науковий співробітник
Музею історії міста Києва

⁹ ЦДІАУ. — Ф.830, оп.1, спр.234.

«ФОРМУЛЯРНЫЙ СПИСОК О СЛУЖБЕ» Б.І.ХАНЕНКА

Формулярний список — документ, що складав основу особистої справи будь-якого державного службовця Російської імперії. Сюди включалися відомості про його походження, маєтки, сімейний стан, офіційну діяльність, нагородження, відпустки тощо. Докладність та конкретність формулярних списків робить їх цінним джерелом при біографічних та генеалогічних дослідженнях.

Б.І.Ханенко вступив на державну службу 1873 р., після закінчення юридичного факультету Московського університету зі ступенем кандидата права. Згідно цього ступеня, він отримав чин колезького радника, пропустивши одразу чотири щаблі «Табелі про ранги». Правник за фахом, Б.І.Ханенко служив у відповідних структурах, зокрема у 1875—1876 рр. молодий юрист виконував обов'язки мирового судді в Санкт-Петербурзі. Інститут мирового суддівства, відповідно до судової реформи 1864 р., складав частину системи місцевого суду¹. Мирові судді одноосібно вирішували справи про малозначні злочини чи майнові позови. Далі, упродовж чотирьох років Б.І.Ханенко був членом Варшавського окружного, т.зв. коронного суду. У березні 1880-го він залишив службу у Варшаві й був причислений як урядовець до Міністерства юстиції. У червні того ж року Сенат затвердив за ним подвійне підвищення у чині, одразу — до колезького асесора, яке він вислужив ще у Варшаві.

У 1881 р. Б.І.Ханенко вийшов у відставку. З цього часу він обіймав різні посади на приватних підприємствах та у комерційних структурах (насамперед йдеться про цукрові заводи його тестя — Н.А.Терещенка, інших членів цієї родини). Такі посади, як правило, гарантували платню значно вищу, ніж у державних установах. Але вони не враховувалися у формулярному списку і не давали підстав для підвищення у чині.

¹ История государства и права СССР. — Часть 1. — М., 1988.

Разом з тим, державна адміністрація заохочувала активну громадську й філантропічну діяльність. Зокрема, за поданням відповідних відомств до формулярних списків вносилися відомості про участь у промислових чи аграрних об'єднаннях, що сприяли розвиткові вітчизняної економіки. У місцевих судах існувала офіційна посада «почесного мирового судді»: на неї обирали шанованих та досвідчених осіб, які на громадських засадах включалися до складу «з'їзду мирових суддів» — місцевої апеляційної інстанції. Для діячів освітніх благодійних структур при Міністерстві освіти, Міністерстві фінансів, Міністерстві торгівлі та промисловості вводилися посади «почесних опікувачів», що також вважалося за безоплатну державну службу і відбивалося у формулярному списку.

Все згадане безпосередньо стосується Б.І.Ханенка. Його обирали на почесного мирового суддю у місцевостях, де він мав підприємницькі або майнові інтереси. У 1886—1888 рр. (до другої відставки) він обіймав цю посаду у Старооскольській окрузі Курської губернії, з 1902 р. — у Балтській окрузі Подільської губернії, де щотри роки знову переобирався, і це засвідчує його корисну діяльність на цій посаді. Він також активно співпрацював у Товаристві розповсюдження комерційної освіти у м.Києві та заснованих ним навчальних закладах². Його участь у цій структурі розпочалася з 1896 р., і це формально означало кінець його другої відставки (у пункті XIII формулярного списку, де йдеться про строк другої відставки Б.І.Ханенка до 1890 р., очевидно, припущено помилки). Крім того, у формулярному списку зафіксовано такі посади Б.І.Ханенка, як голова Південно-Російського товариства заохочення землеробства, голова Київського комітету торгівлі та мануфактур, член Імператорської археологічної комісії, а також виконання відповідальної місії Червоного Хреста під час російсько-японської війни. Водночас варто зазначити, що сам Б.І.Ханенко, вочевидь, був доволі байдужим до офіційного визнання своїх численних заслуг: він не клопотався про нагородження орденами, не наполягав на внесенні до формулярного списку отриманої ним відзнаки Червоного Хреста. Періодичні підвищення у

² Кузнецкий П. Десятилетие Общества распространения коммерческого образования в г.Киеве. — К., 1906.

чині, можна сказати, не встигали за різнобічною діяльністю цієї видатної людини. Додаткові відомості про громадські посади Б.І.Ханенка можна знайти у його некролозі³.

Останні шість років життя Б.І.Ханенко був членом верхньої законодавчої палати Російської імперії — Державної Ради. У зв'язку з цим у січні 1912 р. Державна канцелярія отримала від Балтського з'їзду мирових суддів копію формулярного списку Б.І.Ханенка. Цей документ виявлено в Російському державному історичному архіві (СПб)⁴. Він обмежений початком 1912 р. До списку не внесені пізніші відомості, зокрема про нагородження Б.І.Ханенка у січні 1914 р. чином дійсного статського радника за діяльність на користь торговельних шкіл у Києві. Але і в цьому обсязі документ дозволяє уточнити окремі деталі біографії видатного колекціонера та підприємця, а також підказує можливі напрямки подальших архівних пошуків у фондах державних установ, до складу яких входив Б.І.Ханенко. Крім того, формулярний список ще раз підтверджує думку про народження Богдана Івановича у 1849-му, а не в 1848 році.

Текст формулярного списку, що додається, переписано згідно з сучасним російським правописом. Для спрощення відтворення замість табличної форми викладу використано послідовну, при цьому дати, що повторюються двічі поспіль, опущено.

Михайло КАЛЬНИЦЬКИЙ,
дослідник київської старовини

Додаток

*Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург)
ф.23, оп.3, спр.110*

«О доставлении в Государственную канцелярию копий формулярных списков о службе членов Государственного Совета»
арк.82-87

³ ІР НБУВ. — Ф.Х, спр.5290.

⁴ РДІА (СПб). — Ф.23, оп.3, спр.110.

[Машинописна копія]

ФОРМУЛЯРНЫЙ СПИСОК О СЛУЖБЕ

Почетного Мирowego Судьи Балтского Судебно-Мирowego Округа, Подольской губернии, Статского Советника Богдана Ивановича ХАНЕНКО. —

Составлен в Январе 1912 года.

I. Чин, имя, отчество, фамилия, должность, лета от роду, вероисповедание, знаки отличия и получаемое содержание.

Статский Советник Богдан Иванович Ханенко, Почетный Мировой Судья Балтского Судебно-Мирowego Округа, Подольской губернии. Родился 11 января 1849 года, православного вероисповедания. Орденов и знаков отличия не имеет. Содержания не получает.

II. Из какого звания происходит?

Из потомственных дворян.

Есть ли имение?

У него самого и у родителей

III. Родовое.

Имение Каменец-Подольской губ. Гайсинского уезда до 2000 дес. земли и Балтского уезда 1700 дес. земли.

IV. Благоприобретенное.

Нет.

У жены, буде женат

V. Родовое.

Нет.

VI. Благоприобретенное

Имение Киевской губ. Черкасского и Чигиринского у.у. до 3500 дес. и Васильковского уезда до 1100 десятин земли.

VII. Где получил воспитание и окончил ли в заведении полный курс наук, когда в службу вступил какими чинами, в каких должностях и где проходил оную, не было ли каких особенно по службе деяний или отличий, не был ли особенно кроме чинов чем награждаем и в какое время, сверх этого если находясь под судом или следствием был оправдан и признан невиновным, то когда именно, и за что был передан суду и чем дело окончено.

VIII. Годы. IX. Месяцы и числа.

По окончании курса наук в ИМПЕРАТОРСКОМ Московском Университете, по юридическому факультету со степенью кандидата, приказом по ведомству Министерства Юстиции, от 5 декабря 1873 года за № 56, определен в службу в ведомство Министерства Юстиции с причислением к департаменту сего Министерства с

1873 Ноября 26.

Командирован для занятий в распорядительном отделении Департамента Министерства Юстиции

1873 Ноября 26.

Определением Правительствующего Сената, состоявшимся 25 апреля 1874 г., утвержден в чине Коллежского Секретаря со старшинством с

1873 Ноября 26.

По выборам С.-Петербургской Городской Общей Думы, избран С.-Петербургским Столичным Мировым Судьею

1875 Мая 16.

Указом Правительствующего Сената, от 18 сентября 1875 г., за № 34959, утвержден в сей должности

1875 Сентября 18.

Высочайшим приказом по Министерству Юстиции, от 26 мая 1876 г. за № 20, назначен Членом Варшавского Окружного Суда с

1876 Июня 15.

Высочайшим приказом по Министерству Юстиции от 26 марта 1880 года за № 14, уволен от должности Члена Варшавского Окружного Суда с причислением, согласно прошению, к Министерству Юстиции

1880 Марта 26.

Определением Правительствующего Сената по Департаменту Герольдии, состоявшимся 5 июня 1880 г., произведен, за выслугу лет, в Титулярные Советники, со старшинством с

1876 Октября 3.

В Коллежские Ассесоры со старшинством с

1878 Октября 3.

Приказом по ведомству Министерства Юстиции от 9 мая 1881 г. за № 19, уволен согласно прошению от службы

1881 Мая 9.

Избран 6 марта 1886 года в Почетные Мировые Судьи Старооскольского Мирowego Округа Курской губ., в каковой должности утвержден приказом по Министерству Юстиции

1886 Июня 20.

Приказом по ведомству Министерства Юстиции за № 41 приглашен к участию в уездное по крестьянским делам Присутствие Старооскольского уезда Курской губернии с

1886 Августа 31.

Указом Правительствующего Сената за № 7896, согласно прошению, от должности Почетного Мирowego Судьи уволен

1888 Июня 22.

ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству, от 5 февраля 1899 г. за № 8, определен на службу Председателем Попечительного Совета Торговой школы Общества распространения низшего коммерческого образования в г.Киеве на трехлетие с 1896 года
1899 Февр. 5.

Приказом по Министерству Финансов от 13 апреля 1897 г. за № 1340, по засвидетельствованию Министра Финансов о полезной деятельности и особых трудах по должности Председателя Южно-Русского Общества поощрения земледелия в г.Киеве ВСЕМИЛОСТИВЕЙШЕ пожалован в чин Надворного Советника.
1897 Апреля 13.

Распоряжением г.Министра Финансов утвержден в звании Почетного Члена Общества распространения коммерческого образования в Киеве
1900 Апреля 4.

Распоряжением г.Министра Финансов от 12 сентября 1900 г. утвержден Председателем Попечительного Совета мужской торговой школы и классов имени Н.А.Терещенко и женской торговой школы П.Г.Терещенко в г.Киеве на трехлетие 1900—1903 года
1900 Сентяб. 12.

ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству, от 29 октября 1902 г. за № 89, назначен Почетным Мировым Судьею Балтского округа на текущее, с 1 апреля 1902 г., трехлетие, с оставлением в занимаемой должности
1902 Апреля 1.

Распоряжением г.Министра Финансов от 24 июля 1903 г. утвержден Председателем Попечительного Совета мужской торговой школы и классов имени Н.А.Терещенко и женской торговой школы имени П.Г.Терещенко в г.Киеве на трехлетие с
1903 Марта 16.

Приказом по Министерству ИМПЕРАТОРСКОГО Двора от 1905 года за № (?), назначен Членом ИМПЕРАТОРСКОЙ Археологической Комиссии
1905.

Постановлением Исполнительной Комиссии Красного Креста от 3 февраля 1905 г. утвержден Помощником Главноуполномоченного Красного Креста на Дальнем Востоке по заведыванию эвакуацией
1905 Февр.3.

Постановлением Киевского Комитета Торговли и Мануфактуры от 16 июня 1905 года избран Председателем сего Комитета на четырехлетие с 1905 г.
1905 Июня 16.

ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству, от 2 декабря 1905 года за № 92, назначен Почетным Мировым Судьею Балтского округа, Подольской губернии, на текущее с 1 апреля 1905 года трехлетие
1905 Апреля 1.

Распоряжением г.Товарища Министра торговли и промышленности от 6 апреля 1907 г. утвержден Председателем Общества распространения коммерческого образования в г.Киеве и попечительного Совета торговых школ и классов Общества сроком на 4 года, 1907—1910 гг.
1907 Февраля 2.

ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 6 сентября 1908 года за № 62, вновь назначен Почетным Мировым Судьею Балтского округа на текущее с апреля 1908 года трехлетие
1908 Сентяб. 6.

ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 22 октября 1909 года за № 73, произведен за выслугу лет из Надворных в Коллежские Советники, со старшинством с
1906 Октяб.29.

ВЫСОЧАЙШИМ приказом от 1 января 1910 г. произведен в чин Статского Советника, за отличие по службе, со старшинством с 29 октября 1909 года
1910 Января 1.

[вставка карандашом]:

Распоряжением Товарища М[ини]стра Т[орговли] и Пр[омышленности] от февраля 1912 года утвержден почетным председателем О-ва распространения коммерческого образования в г.Киеве с

1911 Ноября 27.

X. Был ли в походах против неприятеля и в самих сражениях, и когда именно?

Не был.

XI. Подвергался ли наказаниям или взысканиям, соединенным с ограничениями в преимуществах по службе; когда и за что именно; по судебным приговорам или в дисциплинарном порядке; не был ли оставлен в подозрении по преступлениям, влекущим за собой такие ограничения; когда, каким судом и за что именно.

Не подвергался.

XII. Был ли в отпусках; когда и на сколько именно времени; являлся ли на срок и, если просрочил, то когда именно явился и была ли причина просрочки признана уважительною?

Был в 1873 году с 21 декабря на 2 месяца, во внутренние губернии и за границу, явился 10 марта 1874 г. и представил медицинское свидетельство о болезни, причина просрочки признана уважительной; в 1874 г. с 29 июля за границу на 1 месяц, в 1886 г. с 2-го апреля во внутренние губернии на 4 месяца и в том же году, с 16 сентября на 4 месяца и из означенных отпусков являлся в срок.

XIII. Был ли в отставке с награждением чином или без оногo когда, с которого и по какое именно время.

Был первый раз с 9 мая 1881 г. по 6 марта 1886 г. Второй раз с 22 июля 1888 г. по январь 1890 г.

XIV. Холост ли, женат; на ком; имеет ли детей, кого именно; год, месяц и число вступления в брак, а также рождения жены и детей, где они находятся и какого вероисповедания?

Женат на Варваре Николовне Терещенко, православного вероисповедания. Детей не имеет.

*

*

*

БОГДАН ІВАНОВИЧ ХАНЕНКО
та ПЕРШИЙ МІСЬКИЙ МУЗЕЙ у КИЄВІ

Діяльність Богдана Івановича Ханенка на культурній ниві була надзвичайно багатогранною. Важко переоцінити значення внеску цього освіченого та енергійного мецената у розвиток національної культури і незрозумілим є таке тривале замовчування його плідної, благородної діяльності. Виглядало так, нібито його взагалі не було, а всі найцінніші колекції нинішніх музеїв збиралися без його участі. Це стосується насамперед відкриття у Києві Першого Публічного музею, в якому Богдан Іванович брав найактивнішу участь як один з його засновників та організаторів. І якщо врахувати, що на його основі було створено три найбільші центральні музеї у Києві: Національний художній, Національний історичний та Музей українського народного декоративного мистецтва, — то роль його не здаватиметься перебільшеною.

Масштабність діяльності Богдана Івановича поєднувалася з широтою його інтересів, глибиною розуміння художніх цінностей та мистецьких процесів. Це повністю відбилосся на збиранні його колекцій, в яких знайшли місце також археологічні та інші давні художні предмети, що мали унікальну цінність. За його підтримки проводив свої археологічні розкопки, що так збагатили історичну науку, В.Хвойка. Особливо цінними були також перші публікації археологічних і давніх християнських пам'яток у виданні «Древности Приднепровья»¹, що вийшли його коштом і не втратили свого історичного значення й нині. Захоплення старовиною мало міцну основу: Богдан Іванович був членом Імператорського Археологічного товариства, Історичного товариства Нестора-літописця, Історичного товариства в Одесі, а також Почесним членом Академії Мистецтв у Санкт-Петербурзі.

¹ Собрание Б.И. и В.Н.Ханенко. / «Древности Приднепровья». — Киев. — 1901—1907.

То були часи археологічних «відкриттів», зростаючого інтересу до давніх витоків культури у найширшому її аспекті. Громадську думку пробуджували Археологічні з'їзди з постійними виставками, діяльність Історичних товариств, що спонукали до вивчення проблем історичного минулого.

Починалася епоха музеїв, які мали поєднувати збирання предметів старовини із завданнями естетичної просвіти, епоха яскравих особистостей — збирачів колекцій, якими рясніло ХІХ століття. Саме вони певною мірою ставали рушіями культурного прогресу. У Петербурзі, 1898 року відкрився грандіозний Російський музей Імператора Олександра ІІІ, починав свою подвижницьку діяльність І.В.Цветаєв по створенню «Музея изящных искусств» у Москві. В Україні були створені Археологічні музеї в Одесі, Херсонесі, Херсоні, особливо виділявся історичний музей у Чернігові з унікальним зібранням В.В.Тарновського. У Києві в наукових колах користувався повагою Музей Духовної Академії, але він був закритим і малодоступним закладом.

Ідею створення у Києві Першого Публічного музею проголошено вченою громадськістю ще у 1880-х роках, проте її не підтримала міська влада. У середині 1890-х років ця ініціатива вже набула реального втілення. Міська дума взяла посильну участь, визначила земельну ділянку для майбутнього музею і затвердила статут. Але кошти, виділені нею для будівництва, були мізерні. Так чи інакше, основні турботи лягли, як і завжди у таких випадках, на плечі громадськості. Такою «громадською організацією» стало Товариство старожитностей і мистецтв, яке практично очолював Богдан Іванович. Було залучено всіх відомих у місті людей, небайдужих до справи музею: представників міської влади, меценатів і колекціонерів, а також київських вчених — істориків та мистецтвознавців — В. Антоновича, Ю. Кулаковського, О. Лазаревського, А. Прахова та М. Біляшівського, людей, чия наукова думка була в даному разі визначальною. Намагалися залучити навіть імператора Миколу ІІ, який часто відвідував Київ, сподіваючись на його підтримку, але той обмежився лише грошовим внеском. Коло зацікавлених учасників збільшувалося і саме вони мали надати реальну допомогу майбутньому музею, виділивши для нього кошти або колекції.

Та насамперед слід підкреслити, що головну роль відігравав і керував зведенням «храму» музею на всіх етапах невтомний та

енергійний Богдан Іванович. Без перебільшень можна стверджувати, що все, зроблене цією, перейнятою музейною справою людиною, можна назвати громадянським і патріотичним подвигом. Музей ставав дедалі більшим його громадським покликанням.

Сухі звіти, протоколи засідань, архівні матеріали не можуть, звичайно, відтворити увесь розмах його діяльності. Усвідомити її допоможе, мабуть, співставлення з діяльністю І.В.Цветаєва на протязі 15 років, якій присвячено немало літератури. Будь-яка аналогія в даному випадку, можливо, виглядає дещо упередженою, проте певна подібність між ними, безперечно, є. Їх спорідненість виявляється у натхненні, поєднаному з любов'ю і надзвичайною відданістю справі. Богдан Іванович виявив неабиякий розмах, досвід, смак, енергійну наполегливість та цілеспрямованість. Власне, він узяв на себе весь комплекс робіт — від спорудження будинку, проведення конкурсу на його проект, складання програми та статуту музею, а також і клопоти по збиранню колекцій. Важко назвати іншого діяча у Києві на той час, який володів би такими широкими можливостями, докладав стільки зусиль і водночас відзначався такою глибиною розуміння музейних проблем. До того ж, його матеріальний внесок був найщедрішим.

За підсумками конкурсу був відібраний проект московського архітектора П.С.Бойцова, орієнтований на Берлінський музей. Вибір, очевидно, не випадковий — стиль неокласицизму вважався найбільш відповідним для музеїв Європи. Будівництво музею, яким керував В. Городецький, просувалося досить швидко і через рік-другий був готовий фасад і закінчено перший поверх, в якому розташувалася виставка XI Археологічного з'їзду, що проходив у серпні 1899 року в Києві. Ця дата вважається днем відкриття музею, який розгорнув експозицію і почав приймати відвідувачів, влаштовувати художні виставки.

Роль Богдана Івановича не обмежувалась, звичайно, лише практичною діяльністю. Він брав участь також у складанні програми музею. На думку засновників, вона була широкою і складалася з розділів: археології, історії, етнографії, художньої промисловості й передбачала великий художній розділ, який з часом мав стати картинною галереєю.

На заклик Ханенка відгукнулося багато колекціонерів, які подарували музеєві свої зібрання, але найбільш щедрими були сам Бог-

дан Іванович і його дружина Варвара Ніколівна. Досить перелічити всі передані ними колекції, щоб упевнитися, що саме вони склали найціннішу частину музейної експозиції на той час.

У Звіті музею в день його освячення і відкриття 30 грудня (за ст.ст.) 1904 року зазначені подаровані ними предмети:

«...от В.Н. и Б.И.Ханенко — собрание древностей Приднепровья, заключающие коллекции каменного и бронзового веков, греко-скифской эпохи, великого переселения народов, эпохи славянской (в том числе коллекция крестов и образков первых времен христианства в России). Кроме того, пожертвование В.Н. и Б.И. Ханенко заключает коллекцию древностей из греческих колоний Черноморского побережья и коллекцию египетских древностей. Все собрание состоит из 3000 номеров и оценивается в 71 тыс.руб.»².

Але й пізніше подружжя Ханенків не обходили музей своєю увагою, поповнюючи його художній розділ: серед них ікони з особистого зібрання Варвари Ніколівни (ікона «Розп'яття з портретом Л.Свічки»), портрети та інші художні твори і вироби ужиткового мистецтва. Таким чином, маємо всі підстави вважати «Музей старожитностей і мистецтв» (така його перша назва) — дітищем Ханенка.

На урочистому відкритті музею Богдан Іванович виступив з промовою: *«Музей должен быть не только собранием редкостей или образцов, но, как указывает само наименование музея, он должен одновременно быть и школой и храмом, священным местом, куда должны стекаться все для изучения прекрасного и для поклонения красоте, чтобы потом в жизни понимать и любить красоту. В заключение выскажу пожелание, чтобы наш общественный Музей стал на высоту своей задачи и чтобы общество отнеслось к нему, как того требует его значение.*

Но не только процветание общественного учреждения, но даже самое его существование, как и жизнь всякого существа в нашем мире, немислима без любви, без той любви, которая связывает, дает силу и веру в работе и обеспечивает ей успех.

Полюбите же Вы, Мм. Гг. Киевский Музей Императора Николая Александровича! Этого я прошу у Вас для него, и этой любви я же-

²Освящение и открытие Киевского Художественного промышленного научного музея Императора Николая Александровича. — К., 1905. — С.26.

лаю Музею от всего моего сердца, как лучшего залога его плодотворного влияния на Вашу собственную жизнь»³.

Саме такою любов'ю було сповнене життя Богдана Івановича Ханенка, людини душевно щедрої, гідної і освіченої, і саме цим він увійде в наше життя і нашу історію.

Лариса ЧЛЕНОВА,

завідуюча відділом
Національного художнього
музею України

³ Освящение и открытие.... — С.10.

ВАРВАРА ХАНЕНКО — ЖИТТЯ, ПОДІЇ, ФАКТИ

Востаннє офіційно, але вже впівголоса, ім'я Ханенків, київських колекціонерів, меценатів, громадських діячів згадувалося 6 травня 1923 року. Це відбулося в роковини з дня смерті Варвари Николівни на урочистому засіданні Комітету музею мистецтв ім.Б.І. та В.Н.Ханенків Української Академії Наук.

Як свідчить Протокол засідання, воно було «прилюдне, в залі бібліотеки ім.В.Б.Антоновича ВІАН (Володимирська, 54).

I. Вступне слово сказав голова Комітету музею, академік Ф.І.Шмідт.

II. Директор музею М.О.Макаренко прочитав доповідь: «Історія музею мистецтв ім.Б.І. та В.Н.Ханенків та його значення для України».

III Академік М.Ф.Біляшівський сказав про «Діяльність Б.І. та В.Н.Ханенків у Києві, в області старовини та мистецтва...»

Засідання почалося о 4 годині 20 хвилин і закінчилося о 6 годині 15 хвилин»¹.

На превеликий жаль, матеріали конференції відсутні.

Спогади сучасників і невелика кількість існуючих документів в архіві КМЗСМ, архівах Києва, що свідчать про життя та діяльність Богдана і Варвари Ханенків, нагадують фреску, зруйновану часом та подіями, більша частина якої осипалася.

Зібрані по крихтах відомості про подружжя Ханенків, зокрема про Варвару Николівну, вимальовують образ жінки, гідної подиву. Вона була не лише вірним і відданим соратником у всіх справах свого чоловіка, а й сама від природи обдарована високими чеснотами.

Хто ж вона, цей добрий ангел-хранитель, у повному розумінні цього слова, яка зберегла в буремні часи нашої історії унікальне зібрання, виконуючи свій громадянський обов'язок перед своїм народом та обов'язок перед своїм покійним чоловіком.

Варвара Николівна народилася 9 серпня 1852 року в м.Глухові, у родовому маєтку козаків Терещенків, була старшою донькою відо-

¹ Науковий архів КМЗСМ. — Спр.13, оп.1, од.зб.34.

мого підприємця — «цукрового короля», і не менш відомого мецената та колекціонера Николи Артемійовича Терещенка. Отримала домашню освіту, була вихована в добрих традиціях благочестя².

Збереглося кілька фото з живописних портретів Варвари Николівни. Вони надзвичайно різні за поданням образу, за манерою виконання (іспанець Чека, росіянин Харламов), але є в них спільна риса — погляд очей, лагідний, розумний, добрий.

Зараз, коли з дня смерті Варвари Николівни минуло 77 років, кожен штрих, що маємо про неї у спогадах сучасників, її листи до рідних, відомі нам окремі факти життя, допомагають краще зрозуміти притаманне їй велике почуття обов'язку, яке ще називають «почуттям хреста», якому були підпорядковані останні роки життя. Меценатська та колекціонерська діяльність Ханенків — це сума плідних зусиль як Богдана Івановича, так і Варвари Николівни.

Оселившись у Києві, подружжя Ханенків безпосередньо вплинуло на розвиток культурної ситуації міста та розбудову музейної справи. Роки, проведені в європейських столицях, дали їм змогу не лише придбати унікальні твори світового мистецтва, ознайомитися з найбільшими музейними зібраннями, а й прилучитися до європейської культури колекціонування. Ханенки, належачи до високоосвічених, культурних людей того часу, бачили своє призначення у галузі освітницької діяльності.

Щоб дати уяву про коло інтересів та сферу діяльності Богдана Івановича Ханенка, наведу деякі відомості.

Богдан Іванович — камергер Двору Його Імператорської Величності, Голова Правління Товариства буряко-цукрових та рафінадних заводів братів Терещенків, засновник у Києві Південно-Російського товариства заохочення землеробства; очолює Товариство розповсюдження комерційної освіти, обирається головою Київського комітету торгівлі та мануфактури, членом Державної Ради від промисловців, помічником Головного Уповноваженого Червоного Хреста на Далекому Сході³. Ім'я Ханенка нерозривно пов'язане з розвитком просвітницької діяльності Товариства розповсюдження комерційної освіти. У грудні 1896 року Никола Ар-

² Крутенко Н. Варвара Ханенко // «Жінка». — 1993. — № 5.

³ ІР НБУВ. — Ф.Х, спр.5290.

темійович Терещенко складає з себе обов'язки голови Товариства і на його місце одногосно обрано Богдана Івановича. У Києві відкриваються торговельні школи.

У 1913 році Товариство приймає рішення про те, щоб у чоловічій та жіночій торговельних школах Києва були вивішені портрети Б.І.Ханенка⁴.

Як відзначали сучасники, Богдан Іванович мав хист залучати до благодійних справ корисних людей та значні капітали.

У просвітництво вагомий внесок зробила і Варвара Николівна.

У київських архівах знайдено цікаві документи, що розкривають благодійні справи Варвари Николівни. Позаяк згадані свідчення широко не висвітлювалися, дозволю собі на них зупинитися.

У маєтку Варвари Николівни в с.Райгородці Черкаського повіту 9 травня 1896 року відбувся селянський сход, на якому ухвалено рішення: *«...покорнейше просить землевладелицу ее Высокoblагородие Варвару Николовну Ханенко, принять на себя труд ходотайствовать...»* про відкриття в селі двокласного училища. А далі так: *«...во имя будущих забот и хлопот по открытию, устройству и содержанию училища покорнейше просим Достопочтительную Варвару Николовну госпожу Ханенко, принять на себя звание Почетной Блюстительницы открываемого в с.Райгородке... училища»*. Далі йде перелік прізвищ 125 селян сходу.

Інспектор народних училищ вже 4 серпня 1897 року доповідав: *«...госпожа Ханенко, ...в заявлении от 21 мая 1896 г. изъявила готовность пожертвовать до 2000 руб. на постройку училищного здания»*.

Выполняя свое обещание, ...г-жа Ханенко приступила к постройке ...еще во второй половине 1896 г. ...

Постройку особых квартир для учителей г-жа Ханенко оставила до следующего года.»

Вже 14 жовтня 1897 р. відбулося освячення училища, до першого класу було зараховано 130 учнів⁵.

З нез'ясованих причин у 1905 р. Варвара Николівна продає свій маєток у Райгородці. Директор училища в листі на ім'я Попечите-

⁴Ковалинский В. Меценаты Киева.—К., 1998.

⁵ЦДІАУ. — Ф.707, оп.220, спр.83.

ля Київського учбового округу сповіщає про необхідність звільнити В.Н.Ханенко від обов'язків Почесної «блюстительниці» та зі скорботою пише: «При этом считаю нужным присовокупить, что г-жа Ханенко из своих личных средств уплачивала на дополнительные расходы по содержанию Райгородского училища 1000 руб. Нынешний же владелец имения не принял на себя этого расхода»⁶. Подальша доля цього навчального закладу досить гірка.

Надзвичайно цікаві спогади сучасників маємо в іншому документі, що стосується справ Варвари Николівни у маєтку Оленівка, Васильківського повіту Київської губернії. Восени 1905 р. київський генерал-губернатор з метою обстеження відвідує це село і доходить висновку: «...отзывчивость владелицы на все запросы местной деревенской жизни ...послужит лишь для укрепления ...отношений между владелицей и населением, послужат истинному, прочному, устойчивому прогрессу и в хозяйстве владелицы, и в хозяйстве крестьян на общее благо»⁷.

Автор зупиняється на викладенні цього документа, позаяк зміст його дозволяє розкрити історію відомої свого часу Оленівської мануфактури В.Ханенко, а також життя селян.

Вже наприкінці XIX століття у маєтку існувала церковно-приходська школа на 150 осіб, навчальні майстерні.

«Во время осмотра этих учреждений устроительница В. Н. Ханенко ознакомила Начальника края с идеей их устройства. ...Варвара Николовна руководствовалась ...создать в деревне такое просветительное учебное заведение, которое бы отвечало на все запросы деревенской жизни. В основу этих учреждений принято первоначально дать общее элементарное образование. По окончании общей школы девушки поступают в школу домоводства, в которой в течение 2-х лет обучаются ткацкому ремеслу.

По окончании курса каждая ученица получает бесплатно ткацкий станок со всеми к нему принадлежностями. ...В настоящее время в школе обучается 13 девушек. ...

Мальчики по окончании курса в народной общеобразовательной школе поступают в столярную мастерскую, в которой обучаются... в течение трех лет, по окончании курса каждый ученик полу-

⁶ ЦДІАУ. — Ф.707, оп.220, спр.83.

⁷ ЦДІАУ. — Ф.442, оп. 635, спр.20.

чает полный комплект столярных инструментов, материалы для работы и... помощь по сбыту изделий.

Озабочиваясь об обучении подростящего поколения В.Н.Ханенко обратила внимание и на взрослые семьи.

Для взрослых ...устраиваются вечерние классы... по общеобразовательным предметам и по сельскому хозяйству... Имеется большая библиотека.»

Звіт про перебування генерал-губернатора в с.Оленівка закінчується ствердженням: «побольше бы таких благих примеров и Россия быть может не пережила бы ...событий, которые ею ныне переживаются.»⁸ (Мабуть, йдеться про революційні події 1905 року).

Діяльність Варвари Николівни на просвітницькій ниві пов'язана з популяризацією надбань української культури та підтримкою творчої діяльності народних майстрів. Загальновідома участь Варвари Николівни у справі розвитку художніх промислів та організації Київського кустарного товариства, організованого за ініціативи тогочасної прогресивної інтелігенції і з-поміж них Н.Г.Яшвіль, О.П.Косач, М.Ф.Біляшівський, Д.М.Щербаківський, К.В.Мощенко, Варвара та Богдан Ханенки. Товариство мало фінансуватися за рахунок коштів від пожертвувань та членських внесків. Дійсні члени Товариства сплачували 10 руб. на рік, а «Довічні члени» одноразово вносили 100 руб. Це були сім'ї Терещенків, В.Н. та Б.І.Ханенки, Н.Г.Яшвіль, Ю.М.Гудим-Левкович, Н.М.Давидова, К.П.Іванова та інші. Поштовою до організації Київського кустарного товариства була виставка народного мистецтва 1906 року. При Київському художньо-промисловому та науковому музеї було створено організаційний комітет — «Комісія для влаштування виставки кустарних виробів». Враховуючи чесноти Варвари Николівни у справі підтримки розвитку народного мистецтва, пристрасть до колекціонування українських старожитностей, її було обрано головою комісії. Як людина надзвичайно скромна, вона відмовляється від посади голови на користь княгині Н.Г.Яшвіль, залишившись рядовим членом комітету. Виставка мала значний успіх і набула певного розголосу в суспільстві. В експозиції вперше були показані роботи Оленівської навчально-ткацької майстерні. Від комісії виставки Варвара Николівна отримала листа:

⁸ ЦДІАУ. — Ф.442, оп. 635, спр.20.

«Многоуважаемая госпожа Варвара Николовна! Та же комиссия, препровождая при сем устроенной Вами Еленовской учебно-ткацкой мастерской высшую награду большую серебряную медаль за тканые изделия, считает своим нравственным долгом выразить Вам искреннюю благодарность за Ваш труд и материальную поддержку по устройству первой Южно-Русской кустарной выставки.

Председатель»

На виставці 1906 р. також вперше експонувалися твори ужиткового та декоративного мистецтва XVII—XVIII ст. з колекцій Б.та В.Ханенків, О.С.Рахманової, графа О.О.Бобринського, професора Б.К.Жука⁹.

У 1907 р. розпочинається діяльність Київського кустарного товариства на підтримку українського гончарства, ткацтва, вишивки тощо. З опублікованих матеріалів дізнаємося, що *«з метою розширення збуту та пропагування художньої культури українського народу В.Н.Ханенко відкрила спеціальний магазин у Лондоні, де збувалися килими і тканини Оленівської майстерні, а також з інших місцевостей»*.¹⁰

На початку 1909 р. у Києві була влаштована друга кустарна виставка. І знову роботи Оленівської майстерні Варвари Николівни були нагороджені великою срібною медаллю.

Маючи на меті перетворити Оленівський навчально-ремісничий заклад на майстерню мистецького промислу, Варвара Николівна у 1912 р. запрошує до співпраці професійного художника. Це був Василь Григорович Кричевський — видатний і своєрідний маляр, педагог і мистецтвознавець. За ескізами В.Кричевського в Оленівській майстерні були виконані килими та декоративні тканини, що з успіхом експонувалися на виставці 1913 р. у Петербурзі. Більшість експонатів цієї виставки потрапили до приватних осіб, частину направлено на продаж до Берліна, Парижа, США. Вироби Оленівської майстерні були відзначені у Петербурзі золотою медаллю¹¹.

⁹ ДАК. — Ф.304, оп.1, спр.3.

¹⁰ Біляшівський Б.М., Лашук Ю.П. Київське кустарне товариство // «Народна творчість та етнографія».—1987.—№ 4.

¹¹ Павловський В. Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість.— Нью-Йорк, 1974.

Навесні 1915 р. Оленівська майстерня припинила роботу через труднощі, спричинені Першою світовою війною.

Колекція творів народного мистецтва, що була з великою любов'ю зібрана родиною Ханенків, зокрема Варварою Николівною, нині знаходиться у різних музеях Києва і потребує уважного дослідження, як загалом діяльність Ханенків на теренах українського мистецтва.

1917 року 26 травня після тяжкої і тривалої хвороби помирає Богдан Іванович Ханенко. На долю 65-річної Варвари Николівни випадає час важких випробувань.

Шануючи пам'ять свого чоловіка, Варвара Николівна самовіддано береться до виконання його останньої волі.

Доля музейного зібрання у 1917—1920-му роках була надзвичайно складною, а головне — у багатьох випадках непередбачуваною. Колекції загрожували бомбардування міста у грудні 1917 року. Необхідно було вживати заходів проти пограбувань та пожеж. Варвара Николівна неодноразово звертається до різних адміністрацій міста з проханням забезпечити охорону зібрання, шукає працівників для підготовки музейного зібрання для передачі місту.

Ще наприкінці 1917 р. Варварі Николівні вдається перевезти до Києва більшу частину творів, що зберігалася у петроградській квартирі. Унікальні роботи Белліні, Перуджино, персидські мініатюри, твори китайського мистецтва¹². (Сьогодні можемо собі лиш уявити всю складність цієї акції!). Беручи до уваги політичну ситуацію Києва у грудні 1918 р., Ханенко складає «Дарчу» на ім'я Всеукраїнської Академії Наук. У цьому документі Варвара Николівна залишає всі основні положення «Заповіту» Богдана Івановича. Умова одна — музей має служити справі освіти і носити ім'я Ханенків¹³;

У січні 1919 р. — запрошує до роботи Георгія Лукомського — відомого мистецтвознавця, художника, який приїхав до Києва з голодного Петрограда. На підставі своїх перших вражень від спілкування з власницею зібрання, Г.Лукомський писав:

«Что любопытно отметить в характере Варвары Николовны Ханенко — это ее эгоистическая любовь к каждому предмету нарав-

¹² Loukomski G. Musee Khanenko a Kiev. 1880—1920.—Paris, 1921.

¹³ ІР НБУВ. — Ф.1, спр.26173.

не с совершенно искренним филантропическим желанием весь музей предоставит народу.»¹⁴

Тимчасом події 1919 р. розгорталися бурхливо. Музей перебував у підпорядкуванні Всеукраїнського комітету з охорони пам'яток мистецтва та старовини. Г.Лукомського від комітету було призначено офіційним представником при музеї.

Він так подає події того часу:

«...без конца издавались приказы за приказами, терроризировали владелицу музея, которая, проживала в своем доме, притесняли до последнего предела; ...инструкторы осуществляли политический контроль за бывшей владелицей..., занимались ежечасным настоящим шантажем.»¹⁵

Про те, що саме відбувалося напровесні 1919 р. в будинку В.Ханенко, дізнаємося з документів, що зберігаються в архівах Києва. Це «Звіти» політичних керівників музею. За 23 квітня подаються відомості про те, що представником влади зроблено обстеження музейного будинку та проведено допит осіб, що мешкали у ньому: Г.Лукомського, В.Ханенко та Г.Гаркавіка.

«...комнаты (музея) находятся в исключительном владении дворцового Гаркавика..., который имеет при себе собственную частную опись предметов, неизвестную т.Лукомскому... . На вопрос о том, какие меры предприняты для охраны коллекции, было отвечено следующее: В.Н.Ханенко настолько дорожит своей коллекцией и настолько доверяет дворцовому, что не допустит никаких расхищений»¹⁶.

Зі змісту цього документа дізнаємося, що в ці голодні часи Варвара Николівна у своєму будинку надає житло близьким та вірним людям. З нею проживають рідна сестра Єфросинья Николівна Сахновська-Дяченко з дітьми, кухня Катерина Вишневська, а також родини її вірних слуг.

«Все вышеперечисленные лица содержатся на счет Ханенко и пользуются ее столом. Кроме т.Лукомского... . Точно так же из личных сумм Ханенко производит все затраты по содержанию музея и по оплате всех необходимых расходов по дому».

¹⁴ Лукомский Г. Ушедшие. Памяти В.Н. и Б.И.Ханенко.//«Среди коллекционеров».—М., 1923.

¹⁵ Loukowski G. Musee Khanenko a Kiev. 1880—1920.—Paris, 1921.

¹⁶ ЦДАВОВУ. — Ф.166, оп.1, спр.683.

У квітні цього ж року інший політрук звітує: «Сообщаю о принятых мною во втором государственном музее мерах, следующее:

1. В трехдневный срок общая опись всех художественных предметов и вещей, необходимых для музея, произведена т.Лукомским полностью... .

2. Ключи от музея и от всех его витрин сданы на руки ученому хранителю музея. Двери, ведущие в помещение музея заперты... .

б. ...приведение музея в элементарный научный вид, позволяющий открыть его двери для народа..., потребует около 8-10 дней. Таким образом, музей будет открыт для осмотра его народными массами не позднее 15 мая.

Однако, до того времени уже есть полная возможность осматривать музей и это право решено предоставить в первую очередь советским работникам... Мною предложено т.Лукомскому составить регламент посещений...

7. Первого мая полагаю уместным музей считать открытым только для лиц, имеющих именные разрешения, ибо пролетариат в этот день будет на своих революционных празднествах, а мещанская толпа угрожает переполнить музей, еще не готовый для наполнения его широкими массами, а празднично-любопытствующие настроения этой толпы не представляют культурной ценности.

9. Для целей охраны музея произведен пересмотр всех лиц, живущих в доме, где находится музей и произведено выселение всех лиц без определенных занятий, которые пользуются личной слабостью В.Н.Ханенко...

...мною также предписано очистить и обставить надлежащим образом две комнаты из помещений, примыкающих к музею, для поселения в нем ответственных Советских работников...»¹⁷

Збереглися листи Варвари Николівни до Довнар-Запольського¹⁸ з проханням не направляти до неї на проживання ніяких осіб, та лист до академіка А.Кримського¹⁹, в якому вона розповідала про всі біди та знущання, благала про допомогу та захист.

¹⁷ ЦДАВОВУ. — Ф. 166, оп.1, спр. 683.

¹⁸ ЦДІАУ. — Ф.262, оп.1, спр.175.

¹⁹ ІР НБУВ. — Ф.1, спр.24462.

Життєва ситуація інколи складалася просто трагічно. Лукомський писав: «...она не имела права входить в музей... И она иногда приходила с своей собачкой, тайно от меня забирала ключи от хранительской. Было трогательно видеть, как она, забившись в угол, сидела неподвижно и любовалась вещами»²⁰.

23 червня 1919 р. музей було націоналізовано²¹.

Знову звертаємося до спогадів Лукомського: «Я убеждал В.Н.Ханенко, что это лучшее средство-лекарство для незыблемого сохранения собрания и индивидуализации коллекции»²².

Яка то була омана!

«Незыблемость» та «индивидуализация» унікальних приватних зібрань для радянського музеєзнавства того часу набули значення негативного.

Багатопрофільна колекція родини Ханенків у подальшому була розпорошена по «профільних» музеях Києва.

У 1918-1920-му роках політична влада в місті змінювалася шість разів. Були червоні й білі, Директорія й поляки, німці й махновці, і знову червоні²³. Декрет про націоналізацію музею то набирав чинності, то втрачав її. Улітку 1919 року, у розпалі громадянської війни, музей приймав відвідувачів. Однак, уже наприкінці року емігрує Г.Лукомський, ідуть з музею наукові працівники. У неопаленому приміщенні залишається лише господарка та троє служителів.

Проте слід відзначити, що жоден експонат не залишив стін музею.

У 1921 р. Всеукраїнська Академія Наук нарешті вступає у володіння музеєм. Для його керівництва створюється Комітет, до якого входить і Варвара Николівна. Директором обирається М.О.Макаренко — мистецтвознавець, історик, археолог. Існує штат науковців. Сам музей набуває статусу наукової інституції.

7 травня 1922 р. помирає Варвара Николівна Ханенко.

Протоколи засідань музейного Комітету з архіву КМЗСМ подають нам короткі, але цікаві відомості про події, що розгорталися

²⁰ Лукомский Г. Ушедшие. Памяти В.Н. и Б.И.Ханенко.//«Среди коллекционеров».—М.,1923.

²¹ ЦДАВОВУ. — Ф.2, оп.1, спр.27.

²² Лукомский Г. Ушедшие. Памяти В.Н. и Б.И.Ханенко.//«Среди коллекционеров».—М.,1923.

²³ Щоденник Федора Ернста.//«Пам'ятки України».—1993.—1-6.

після смерті В.Н.Ханенко. Вже через два дні М.Макаренко пропонує оглянути будинок, описати майно, що залишилося від Варвари Николівни. Особисті речі небіжчиці перенесені до флігеля²⁴.

З протоколу від 26 травня 1922 року:

«Директор музею доклав про небезпечний стан музею з боку його охорони.» Йдеться і про заповіт В.Н.Ханенко, *«...який він (Макаренко) своєчасно підписував як свідок, та який в сучасний ментдесь загубився...»*²⁵

Вже через місяць, як занотовано у протоколі від 24 червня, в музеї сталася крадіжка речей покійниці, що *«...переховувалися у хліві музейного будинку»*.

«Директор М. О. Макаренко доклав, що він одержав папер від в.о.Голови ВУАН (мається на увазі А.Кримський), з проханням з'ясувати справу про листовий заповіт В.М.Ханенко. М.О.Макаренко зробив що міг, та виявилось, що є надія, що його можна буде розшукати».

Протокол від 1 липня 1922 р.:

«Копію протоколу огляду приміщення хліва музейного будинку після крадіжки карний розиск обіцяв видавати, та поки що не дав.

*З приводу заповіту В.Н.Ханенко М.О.Макаренко розмовляв з Мар.Ник.Іващенко, яка говорить, що не знає, де знаходиться заповіт та чи можна буде його відкрити, коли немає виконавців заповіту»*²⁶.

Як бачимо, мова про те, що архівні матеріали родини Ханенків були спалені її сестрою Іващенко, відсутня.

У серпні того ж року в музеї відбувається ще одна крадіжка. Цього разу було викрадено майно того самого Гаркавіка-дворецького, довіреної особи Варвари Николівни. Що саме викрали злодії у слуги Ханенків нам не відомо, хоча справою, як і попередньою, займався карний розиск²⁷.

Лише у 1929 р. С.Гіляров видає версію, яка сьогодні фігурує як офіційна з приводу втрати всього особистого архіву родини Ханенків. Він писав: *«Архів Ханенків, що в ньому повинно було зберегтися листування в справах придбання та експертизи речей музею, за*

²⁴ Науковий архів КМЗСМ. — Спр.13, оп.1, од.зб.34.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

свідомством М.О.Макаренка, після смерті В.М.Ханенко, разом з особистим листуванням небіжниці, спалила її сестра М. Іващенко»²⁸.

Таким чином, нам ще належить з'ясувати всю правду про зниклий архів Ханенків та про долю останнього заповіту Варвари Николівни. Сьогодні можемо лише констатувати факт його зникнення у 1922 році, а в 1924 — зникає й ім'я Ханенків із назви музею. Поступово ім'я Богдана Івановича та Варвари Николівни йде у забуття.

Нині, маючи на меті відтворити історичну справедливість щодо значення для нашої культури діяльності подружжя Ханенків, насамперед ми зобов'язані повернути музеєві імена його засновників.

Наталія КОРНІЄНКО,

заступник директора з експозиційної роботи
Київського музею західного та східного мистецтва

²⁸ Науковий архів КМЗСМ. — Спр.13, оп.1, од.зб.34.

ВАРВАРА ХАНЕНКО У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

В середині двадцятих років одне із засідань Музею мистецтв ВУАН було спеціально присвячене подружжю Ханенків. З доповідями на ньому виступали чільні українські мистецтвознавці, які добре Варвару Николівну знали. На жаль, тодішні життєві умови не дали змоги опублікувати оголошені на той час матеріали. Варварі Николівні Ханенко присвячено досі спогади лише трьох осіб.

Першим циклом мемуарів, присвячених передусім Георгієві Нарбуту, виступив мистецький критик і графік Георгій Лукомський, який перетворив колекцію Ханенків на музей. Як згадувала кн.Марія Трубецька, кияни ставились до «Жоржика» з деякою іронією. Він писав по-журналістськи яскраво, але часом легко-важно. Познайомився він з Варварою Николівною наприкінці січня 1919 року, коли, повернувшись із села до Києва, тимчасово оселився у видавця Василя Кульженка. Виїхав за кордон за вісім місяців. Спогади Лукомського, передусім видання «Исторический очерк и краткое описание коллекций [...]» (Париж, 1925), містять дорогоцінні подробиці тодішнього життя музею, численні штрихи до портрета власниці. Мемуарист оповів, що Варвара Николівна чудово орієнтувалась у речах своєї збірки, могла сперечатись щодо тієї чи іншої атрибуції: *«Мы обошли и подробно ознакомились, вместе с Варварой Николовной, с ее дивным собранием. Я приходил в восторг и изумление от ее энергии, умения покупать, шноровки, постоянного, не ослабевающего интереса — мало сказать — горения к искусству. Она показывала мне свои любимые вещи, говорила о том, когда и при каких условиях приобрела их, и весь ее рассказ так и просился под перо! Как я жалею теперь, что тогда же не записывал все эти подробности и пояснения»*¹. Невдовзі, як свідчив Лукомський, збирачці довелось побувати і в чрезви-

¹ Лукомский Г.К. Исторический очерк и краткое описание коллекций Киевского государственного музея имени Ханенко. — Париж, 1925. — С.15.

чайці на Великій Підвальній². «Я решаю уезжать, Варвара Николовна — тоже; причем она каждый день говорит уже о своей вилле в Ялте; подогревает и мое желание «отдохнуть». Но когда все готово, поезд подан; данный ей начальником станции специальный вагон для нее готов, отоплен и т.д., она — отказывается ехать...»³ Відповідно прокоментувавши, ці матеріали варто було б видати корпусно.

Не міг не знати В. Н. Ханенко історик мистецтва Федір Ернст. На жаль, його свідчення зводяться до опису одного з Нарбутових творів серії «ВУКОЗЛОД». У каталозі посмертної виставки Нарбута (1926) він описав його так: «Герб Ханенків (в середній башті В.М.Ханенко, в лівій — пронзене серце її племінниці, в правій — за чемоданами Г.К.Лукомський). Туш, акв.»⁴.

Спогади Поліни Кульженко я навів нещодавно у присвяченій їй статті⁵. Тут обмежусь фрагментами, що не ввійшли до публікації: «Моя скромная роль билетера имела однако за собой ту выгоду, что я постоянно общалась с произведениями искусства, а, кроме того, могла видеть многих замечательных людей. Например, несколько раз в небольшой крытой карете приезжала Варвара Николовна Ханенко. О ее приезде знали заранее, и это известие приводило в движение всех служителей. В.Н. была ниже среднего роста. Входя и снимая верхнюю одежду, она незаметно совала служителям деньги, затем проходила к Николаю Федотовичу, встречавшему ее вежливо, но, разумеется, без подобострастия. Прекрасно помню портрет В.Н. работы Харламова, который жил и писал ее в Париже. Она любила цвет бордо, и на портрете была изображена в бордовом платье.

Самого Ханенко портретировал Неврев. Беляшевский относился к Богдану Ивановичу немного сдержанно. Говорил:

— Когда я получаю от него письмо, знаю, что будет неприятность. (...)

² Лукомский Г.К. Исторический очерк и краткое описание коллекций Киевского государственного музея имени Ханенко. — Париж, 1925. — С.17.

³ Там само. — С.20.

⁴ Ернст Федір. Георгій Нарбут. Життя й творчість. (Георгій Нарбут: посмертна виставка творів) — К.: ДВУ, 1926. — С.104.

⁵ Кульженко Поліна, Спомин. (Публікація Білоконя С.)//«Пам'ятки України».—1998.—Ч.1 (118). — С.134-148.

Впоследствии я познакомилась с Варварой¹ Николовной немного ближе. В конце июля 1920 года она приходила к мужу советоваться о передаче собрания Академии. Муж сказал ей:

— Непременно передавайте! И побыстрее!

После смерти Б.И. с ней осталась его кузина, не терпевшая Макаренко. Она умерла около 1924 года после неприятности с Макаренко. Существовавшее безобидное и безынициативное, она служила при библиотеке.[...]».

На жаль, у другій половині шістдесятих років, коли я познайомився з тими вченими й мистцями двадцятих років, хто був тоді ще живий, Варвару Николівну Ханенко не пам'ятав більше ніхто.

Сергій БІЛОКІНЬ,

провідний науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ Б.І.ХАНЕНКА У ЗАСНУВАННІ ТА ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВОГО І НАУКОВОГО МУЗЕЮ

Значна роль у справі розвитку і збереженні української культури, зокрема в організації музейної справи й просвітницькій діяльності наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. належала представникам давніх козацьких родів Терещенкам і Ханенкам.

Навряд чи можна назвати ще одну сім'ю, яка б понад 40 років свого життя, значні власні кошти віддала на служіння розвитку української культури, як це зробили Богдан Іванович Ханенко і Варвара Николівна Терещенко.

Богдан Іванович, з молодих років захоплюючись мистецтвом, після одруження з Варварою Николівною знайшов цілковиту підтримку всіх своїх задумів у вірної супутниці, яка перейнялася ними. Їхня весільна подорож по закордонних країнах перетворилась на своєрідне «відрядження» для ознайомлення з музеями, а, по можливості, придбання різноманітних колекцій. І це тривало все їхнє життя.

На відміну від багатьох сучасників, Богдан Іванович вважав, що *«творения гениев не должны принадлежать одним тем, кто ими владеет»*. Вони належать усім і мають бути представлені в громадських музеях¹.

За порівняно короткий час Ханенки збудували будинок і придбали в Україні, Росії та поза їх межами таку велику кількість творів живопису, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва, що змогли створити свій перший музей. М.О.Макаренко писав: Ханенки *«досягли того, що у Києві існує тепер першорядний музей з такими культурно-цінними речами, яких і в Москві немає... Музей*

¹ Освящение и открытие Киевского художественно-промышленного и научного музея.— К., 1905. — С.8-9.

мистецтв б.імені Б.І. та В.Н.Ханенків для України — то великий скорб, те ж саме, що для Росії Ермітаж (звичайно, не таких розмірів), охоплюючи собою трохи чи не всі області художніх творів усіх європейських і східних народів»².

У НМІУ зберігається лист від Київської міської управи до М.Ф.Біляшівського, в якому наводиться текст першого заповіту Богдана Івановича про дарунок їхнього музею м.Києву і прохання, щоб М.Біляшівський разом з Варварою Николівною взяв участь у складанні опису експонатів³.

Слід відзначити публікацію про Музей західного і східного мистецтва, яку 1963 р. подала Л.Н.Сак. Одначе, викликає подив її висновок про те, що «Б.И.Ханенко не сыграл той роли в художественной жизни Украины, которая принадлежит Третьякову в истории русского искусства»⁴. Гадаємо, це не відповідає дійсності. Бодем відгукуються порівняння нащадків, як вони зберігають пам'ять про тих, з ким пов'язаний значний внесок у розвиток їхньої культури. Москвичі справедливо пишаються ім'ям купця Третьякова, а створена ним, хоч і значно доповнена, галерея носить його ім'я. Корінний москвич знає, де вона знаходиться. А спитаймо у киянина, хай і пов'язаного з діяльністю в галузі культури, про музей Б.І.та В.Н.Ханенків, то це викличе принаймні подив.

І досі майже невідомим є те, що Б.І.Ханенко був одним із засновників і все життя опікувався Київським художньо-промисловим та науковим музеєм.

Наприкінці ХІХ ст. представники прогресивної інтелігенції Києва, вчені, громадські діячі, меценати не раз порушували питання про необхідність створення у місті музею. Серед них В.Антонович, О.Лазаревський, П. і Ф.Лебединцеви, А.Прахов, Н. і Ф.Терещенки, Б.Ханенко й інші. Врешті було надано дозвіл про виділення ділянки землі (нині вул.Грушевського, 6). За будівництво взялося створене 1897 року Товариство старожитностей та ми-

² Макаренко М.О. Музей мистецтв б.імені Б.І. та В.М.Ханенків Української академії наук. Провідник.—К., 1924.—С.10-11.

³ Фонди НМІУ. — Кв 15144/13, РД 393.

⁴ Сак Л.Н. Из истории возникновения и развития Киевского государственного музея западного и восточного искусств (1883—1945 гг.)//«Очерки истории музейного дела в СССР». — Вып.9. — М., 1963.—С.384.

стецтв (далі — Товариство). На щастя, в ІР НБУВ зберігаються протоколи засідань правління цього товариства, починаючи з протоколу № 1 від 8 квітня 1897 р.⁵ Головою правління на ньому було обрано Мусіну-Пушкіну, а віце-головою — Ханенка. Але вже з того ж таки 1897-го і до кінця своїх днів Богдан Іванович обирався головою правління.

Перші роки діяльності Товариства пов'язані зі спорудженням будинку. На засіданні 6 листопада 1897 р. було створено будівельну комісію, на голову обрано Ханенка. На його плечі цілковито покладалося будівництво. У НМІУ зберігається, зокрема, його листування з інженерами, лист до Міністерства фінансів з проханням виділити кошти на виконання певних робіт⁶. На засіданнях правління обговорювались різні архітектурні проекти будинку, його фасаду, планування залів, проекти вітрин для розміщення експонатів музею тощо. На пропозицію правління, Ханенко звертається до громадськості з відозвою, в якій знайомить зі статутом Товариства. Його метою було створення музею. Б.Ханенко звертається до громадськості з проханням у наданні пожертвувань грошей для побудови музею і передачі пам'яток старовини та мистецтв для експонування в ньому. У статуті зазначалося, що музей підпорядковано Правлінню Товариства старожитностей та мистецтв⁷.

Численні протоколи засідань правління свідчать про його чітку працю. Перші роки Богдан Іванович складав і подавав на затвердження правління щорічні звіти про фінансові, ремонтні роботи та нові надходження до музею.

Товариство відразу взялося за збір експонатів і до нього почали надходити перші колекції. Вже в 1897 р. було відкрито першу виставку, навіть видано каталог⁸. І, звичайно, серед експонатів були колекції, передані Ханенком.

У серпні 1899 р. в Києві мав відбутися XI Всеросійський археологічний з'їзд, для учасників якого, в разі закінчення побудови приміщення, в музеї пропонувалося відкрити археологічну вистав-

⁵ ІР НБУВ. — Ф.241, №№1-12.

⁶ Науковий архів НМІУ. — Ф.1260, оп.1.

⁷ Устав Киевского общества древностей и искусств.—К., 1897.

⁸ Указатель выставки Киевского общества древностей и искусств 1897 года.—К.,1897.

ку. До попереднього комітету з'їзду правління Товариства обрало Б.І.Ханенка, В.М.Ніколаєва, Г.П.Шлейфера.

Завдяки дивовижній енергії Ханенка, який подолав усі труднощі, будівництво музею йшло успішно і на засіданні правління 1 квітня 1899 р. було прийнято рішення про урочисте відкриття виставки та освячення будинку в серпні 1899 р. Музей, хоч і в незавершеному приміщенні, прийняв учасників з'їзду, які мали можливість ознайомитися з археологічними колекціями — від стародавнього кам'яного віку до епохи Київської Русі. На з'їзді було відзначено, що трудами Б.Ханенка і В.Хвойки відкрито новий музей, який відіграє важливу роль для всіх, хто займається розробкою археологічних проблем. Було винесено подяку голові Київського товариства старожитностей і мистецтв — Б.І.Ханенку і В.Хвойці⁹. Для учасників з'їзду Б.Ханенко організував екскурсію на місця археологічних розкопок.

1902 р. на засіданні правління директором музею було обрано М.Ф.Біляшівського. Проте музеєм і далі керувало правління, а Б.І.Ханенко щорічно звітував про його роботу, збирав пожертвування для завершення будівництва, листувався з необхідними будівельними установами, здійснював розрахунки. За дорученням правління, Б.Ханенко неодноразово звертався до державних органів по фінансову допомогу для музею, їздив до Петербурга для одержання субсидій.

Надзвичайно цікаву промову виголосив Богдан Іванович у день офіційного відкриття музею 30 грудня 1904 р. Захоплення викликає його чітке уявлення про завдання музею в експонуванні та популяризації експонатів, пропонуванні відвідувачам каталогів, щоб уможливити найкраще ознайомлення з минулим і відтворення його. Важливу роль він надавав необхідності реставраційних робіт і наданні належних приміщень для зберігання експонатів¹⁰. Б.Ханенко стояв біля витоків музейної справи.

У листі до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора від 4 листопада 1908 р. зазначалося, що у наступні роки після відкриття музею *«Киевское общество древностей и искусств*

⁹ Заключительный доклад граф. П.С.Уваровой на XI Археологическом съезде//«Труды XI археологического съезда в Киеве». 1899.—М., 1902.—Т.2.—С.411.

¹⁰ Освящение и открытие... — С.8-10.

под несменным председательством Б.И.Ханенко посвятило сосредотачиванию в нем различных коллекций. Благодаря неустанным трудам и материальной поддержке Ханенко в настоящее время Киевский музей... обладает обширными коллекциями частью пожертвованными Б.И.Ханенко по различным отраслям исторической науки, этнографии и художественной промышленности. Таких коллекций лично Ханенко было пожертвовано, в общей сложности, на сумму до 100 тыс.рублей»¹¹.

До 1909 р. музей перебував у віданні правління Товариства старожитностей і мистецтв, утримувався головним чином на пожертвування. Товариство кілька разів зверталося до Міністра імператорського двору взяти музей на державну субсидію і лише у 1909 р. він перейшов нарешті до відомства Міністерства торгівлі та промисловості, вперше отримавши річну субсидію — 6 тис.руб.

З 1910 р. завідування справами музею, згідно з прийнятим статутом, було покладено на Комітет музею, головою якого було обрано Б.Ханенка (залишався він водночас і головою правління Товариства). До Комітету входили представники Товариства і міністерства. Директор музею М.Біляшівський складав щорічні звіти про роботу музею перед Комітетом.

Викликає подив рукописна автобіографія М.Ф.Біляшівського, написана 1923 р., на підставі якої згодом опублікував статтю А.Винницький¹². М.Біляшівський пише, що загальне «керування музеєм належало «Обществу любителей древностей и искусств» — ближче комітетові музею, але це «Общество» за весь час свого існування було просто фікцією... Навіть голові цього товариства — Б.І.Ханенкові справа музею була байдужою». Згадувані вже протоколи засідань Товариства та й практичні дії Б. Ханенка заперечують таке твердження.

З 1909 до 1915 рр. друкувалися щорічні звіти музею¹³, де зазначалися нові надбання музею, серед них — щорічні надходження

¹¹ ЦДІАУ. — Ф.442, оп.638, спр.456.—С.5.

¹² ІР НБУВ. — Ф.XXXI, спр.8.—23,23 зв.; Винницький А. Микола Теодотович Біляшівський. Його життя та музейна робота.//«Записки Історично-філологічного відділу Української АН»—К., 1926. — Кн.9—С.5-6.

¹³ Отчеты Киевского художественно-промышленного и научного музея за 1909—1915 гг.—К.,1909—1916.

від одного чи й обох Ханенків. Так, до відкриття музею подружжя подарувало велику збірку археологічних старожитностей з Середнього Придніпров'я, що була найбільшою археологічною збіркою на той час. І далі вони продовжували асигнування музею, дедалі поповнюючи його експонатами. Завдяки пожертвуванням різних осіб, в т.ч. Ханенків, стало можливим відкриття у музеї відділу «Стародавній Київ». Подружжя брало участь у виставках, які влаштовувались у музеї, цікавилися художніми промислами. В одному із звітів читаємо про відкриття в музеї нового художньо-промислового відділу, завдяки тому, що Ханенки передали свої цінні колекції. В архіві М.Біляшівського збереглося листування з Богданом та Варварою Ханенками, пов'язане з діяльністю музею. Так, приміром, Б.Ханенко в листі з Петербурга від 21 грудня 1911 р. опікується справою прибудови до будинку музею виставочного залу. Коли М.Біляшівський перебував у Москві, Б.Ханенко, дізнавшись, що там відкрилась кустарна виставка, у листі від 7 січня 1911 р. просить його придбати там для музею кустарні вироби¹⁴. 4 листопада 1911 р. музей відвідав Микола II у супроводі дочок Ольги та Тетяни, князя Андрія Володимировича і супроводжуючих осіб. У вестибюлі хлібом-сіллю його зустрічав голова правління і комітету Б. Ханенко.

Під час огляду експозиції відділу археології пояснення цареві давали Б.Ханенко, О.Бобринський, М.Біляшівський і В.Хвойка, а дочкам — В.Ханенко. Високі гості уважно оглянули також історичний та етнографічний відділи, виставку старовинного шитва і тканин, килимів, виробів із срібла тощо. Тут пояснення цареві давали Б.Ханенко і М.Біляшівський, а великим князям — В.Ханенко і Д.Щербаківський¹⁵.

Цар звернув особливу увагу на різьблений бивень з Кирилівської стоянки, деякі речі скіфської епохи і слов'янської доби, на запрестольний хрест X ст. з Києва, на церковне шитво, на деякі зразки народної художньої творчості. Б.Ханенкові й на думку не спадало дарувати ці речі цареві, як то ще з часів Петра I часто робилося в Росії.

¹⁴ ІР НБУВ. — Ф.ХХХІ, №№ 2006, 2010.

¹⁵ Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея за 1911 год.—К., 1912.—С.5-6.

Ханенки фінансували археологічні розкопки, матеріали з яких переходили до музею. Б.Ханенко був чи не єдиним, хто жодної з придбаних колекцій не віддав до Росії. Про це свого часу згадував і М.Біляшівський. І сьогодні чудові коштовності скіфського часу, відомих пам'яток слов'ян та епохи Київської Русі милують наше око¹⁶, а деякі з них мандрують по світу на виставках, що організовує НМІУ та його філіал — Музей історичних коштовностей. До його альбомів «Древности Приднепровья» (Т.1-6. К., 1899—1907) та «Древности русские. Кресты и образки» (Вып. 1-2. К., 1899-1900) і сьогодні звертаються як наші, так і зарубіжні дослідники. Археологічні матеріали з їхніх колекцій і донині вивчаються, використовуються в сучасних наукових виданнях. Каталог його чудової колекції енкалпійонів сьогодні готує Інститут археології Російської академії наук за участі наших співробітників.

У Національному художньому музеї України зберігається другий заповіт Б.І.Ханенка, в якому він просив душеприкажчиків, Варвару та Михайла Ханенків перевести у державні відсоткові папери капітал в сумі 100 тис.руб. Він писав: *«весь этот капитал завещаю Киевскому художественно-промышленному и научному музею (бывшему имени имп. Николая II) для удовлетворения его нужд из процентов из означенного капитала, который должен храниться неприкосновенным в Государственном Банке»*¹⁷.

У 1914 р. до Державної думи було внесено проект штатів музею, який мав стати державною установою. Війна унеможливила його здійснення. На щорічному зібранні 1915 р. Ханенка знову було обрано головою Комітету музею. Як відомо, в 1916 р. він хворів. Робота Товариства послабилась. За відсутності необхідного кворуму членів Комітету часом не відбувалися і засідання. 26 травня 1917 р. Богдан Іванович пішов із життя. 28 серпня 1918 р. загальне зібрання Товариства під головуванням М.Біляшівського постановило вважати Товариство ліквідованим, зібраний ним капітал передати у відання Комітету музею. Згідно з Декретом від 23 червня 1919 р. Київський художньо-промисловий і науковий музей прибрав назву 1-й Державний музей.

¹⁶ Шовкопляс Г.М. Ханенки і музеї Києва//До 100-річчя НМІУ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої Міжнародному дню музеїв (1997 р.).—К.,1998.—С.12-35.

¹⁷ Науковий архів НХМУ. — Оп.1, од.зб.1.

У 30-ті роки з його єдиного стовбура вирости і відокремились дві гілки — сучасний Національний музей історії України і Національний художній музей України. Обидва у цьому році готуються відзначити 100-річчя з дня свого заснування.

Колекції Ханенків були основою для створення у 1964 р. Музею історичних коштовностей та Державного музею українського народно-декоративного мистецтва. Деякі з їхніх матеріалів зберігаються у Київському музеї російського мистецтва, Державному музеї-заповіднику Києво-Печерська лавра, Полтавському краєзнавчому, Одеському археологічному музеях.

В 1925 р. НМІУ (на той час Всеукраїнський історичний музей ім.Т.Г.Шевченка) передав до Ханенківського музею колекції речей східного мистецтва XIV—XV ст., а звідти передали вироби античного періоду.

У некролозі на смерть Богдана Івановича газета «Киевлянин» писала: *«Да будет вечной память этого человека... так много оставившего живущим»*¹⁸.

Давно вже на часі увічнення пам'яті наших чудових подвижників — Варвари і Богдана Ханенків.

Ганна ШОВКОПЛЯС,

провідний науковий співробітник
Національного музею історії України

¹⁸ «Киевлянин».—1917.—1 квітня.

Б. І. ХАНЕНКО ТА «КИЕВСКАЯ СТАРИНА»

Часопис «Киевская старина» — важливе джерело з історії українського пам'яткознавства кінця XIX початку XX століття. Матеріали, що друкувалися в журналі, неодноразово ставали об'єктом дослідження багатьох учених. Різним проблемам історії, археології, етнографії, фольклору, літератури та мовознавства присвячені праці сучасних дослідників.

«Киевская старина» на своїх сторінках зафіксувала чимало подій з життя подружжя Б. І. Ханенка та В. Н. Ханенко, як сучасників тих років, коли дослідження та колекціонування старожитностей в Україні тривало безперервно.

Це був час, коли інтенсивно збиралися пам'ятки старовини, але зібрання носили випадковий характер, і лише в окремих випадках — систематичний. Існувала ціла група людей, яка займалася археологічними дослідженнями або колекціонуванням, і одним із головних її завдань стало об'єднання для спільної наукової праці. Це також мало важливе значення і як морально-суспільний фактор, позаяк уможливило поцінування зусиль як визначних діячів, так і менш знаних, які присвятили своє життя безкорисливій праці і їхній доробок не пропав би задарма.

На сторінках часопису було започатковано рубрику «Археологическая летопись», яку регулярно вів М. Ф. Біляшівський — редактор додатку до журналу «Киевская старина» (т.1-3. К., 1899-1901)¹. Микола Федотович сприяв популяризації українського фольклору, багато робив для розвитку музейної справи в Україні, досліджував археологічні пам'ятки. Він був одним із засновників, а в 1902—1923 роках і очолював Київський міський художньо-промисловий та науковий музей. Про створення музею, його колекцію М. Біляшівський багато писав на сторінках часопису. На

¹ Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т.— Т.1.—К., 1988. — С.189.

жаль, як зауважує він, на той час: «Збирали, себто купували все, на що була мода — образи, меблі, срібло і т.п. переважно західньо-європейського, чи східнього походження, купували все, але тільки не українське, ба на се не було моди аж до останнього часу»². Серед збирачів української старовини він насамперед вирізняє В.Тарновського, збирача козацької старовини, та О.Поля. До речі, зібрання В.Тарновського знаходилося на збереженні у Музеї старожитностей та мистецтв з вересня 1899 по жовтень 1901 року, яке він заповів чернігівському земству, оскільки у Чернігові було збудовано музей Тарновського. Описом зібрання упродовж двох тижнів займався Б. Д. Грінченко³. Збірка О. Поля стала основою Катеринославського музею. Слід зазначити, що основна маса знахідок з української землі поповнювала зали Ермітажу, петербурзького музею ім.Олександра III, московського Рум'янцевського музею та ін. Усі знахідки з наукових розкопок, або розкопок, що провадилися аматорами, відправлялися до Імператорської археологічної комісії і, як правило, — речі коштовні, оздоблені емаллю, із срібла, золота. Отже, знахідки пам'яток старовини, що могли поповнити колекції українських музеїв, приватних колекціонерів вивозилися за межі України. Менш цінні щодо вартісного співвідношення, залишалися, але й вони привертали увагу місцевих збирачів старожитностей. Завдячуючи Б. Ханенку, у Києві залишилася «гарна збірка князівського золота»⁴. Актуальним на той час було питання, чи скорше побажання, щодо створення в 1902 р. Комісії по збереженню пам'яток старовини Південної Росії у Києві, а функції комісії доручити Товариству старожитностей та мистецтв⁵. На той час Товариство відіграло певну роль у пам'яткоохоронній роботі, адже з-поміж його членів були відомі історики, археологи, архітектори, художники. Вони розшукували, вивчали історичні документи, писемні твори, стародруки, ікони, картини, пам'ятки археології та інші предмети старожитностей; обстежу-

² Біляшевський М. Наші національні скарби.—К., 1918. — С. 5.

³ Археологическая летопись. Музеи и собрания древностей//«Киевская старина».—К., 1899.— Т.67. — Октябрь. — С.52.

⁴ Біляшевський М. Наші національні скарби.—К., 1918. — С.8.

⁵ Археологическая летопись. К вопросу об охране памятников старины//«Киевская старина».—К., 1902.— Т.77. — Май. — С.156.

вали і займалися реставрацією культових споруд, іконостасів; провадили археологічні розкопки та етнографічні експедиції; видавали періодичні наукові збірники, публікували матеріали досліджень.

Багато з цих проблем розглядалось на археологічних з'їздах, які проводилися щотри роки і яким «Киевская старина» приділяла велику увагу. У 1896 р. на X Археологічному з'їзді у Ризі було заплановано проведення чергового, XI з'їзду у Києві. Відзначалося, що наступний з'їзд у 1899 р. гідно підготується до зустрічі учасників і з-поміж учасників прийому та проведення однієї з археологічних виставок названо Музей старожитностей та мистецтв⁶.

Під час роботи XI Археологічного з'їзду у Києві було організовано археологічні виставки у Церковно-археологічному музеї при Київській Духовній Академії, у музеї університету ім.св.Володимира, відкрито для огляду приватні зібрання Б.Ханенка та І.Хойновського. Більшість колекцій, виставлених у музеї університету, описані в «Каталогі виставки XI Археологического съезда в Киеве.(В здании Университета св. Владимира)» Киев, 1899 г.⁷

Б. Ханенко надає зали Музею старожитностей та мистецтв для проведення виставки, а також доповідей, виступів, щодо виставлених колекцій, але тут слід врахувати, що музей ще не функціонував, не всі опоряджувальні роботи закінчено. Археологічну виставку склали: незначна колекція Київського товариства старожитностей та мистецтв; колекція В. Хвойка — з палеолітичної стоянки на Кирилівській вулиці та з розкопок поблизу містечка Трипілля, а також випадкові знахідки; колекція Б. Ханенка — старожитності Придніпров'я, з багатими відділами скіфських і слов'янських старожитностей; колекція предметів княжої доби М. П. Чернева; невелика, проте різноманітна колекція Ф. Ф. Кундеревича; вартісне зібрання українських старожитностей В. В. Тарновського⁸. З повідомленнями та доповідями виступили В. В. Хвойка, професор Д. П. Анучин, професор П. Я. Армашевський та інші.

⁶ Биляшевский Н. Археологический съезд в Риге//«Киевская старина».— К., 1896.— Т.60. — Октябрь. — С.64.

⁷ Археологический съезд в Киеве//«Киевская старина»—К.,1899.— Т.69. — Октябрь. — С.119.

⁸ Там само. С.119—120.

До відкриття з'їзду Б. Ханенко випустив нове цінне видання — «Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья. Эпоха, предшествующая великому переселению народов». (Выпуск II. Киев, 1899. 40. 41 стр. + 37 таблиц)⁹. Випуск було присвячено скіфським старожитностям, добру добірку яких склала частина зібрання Б. І. та В. Н. Ханенків. Колекція ця складалася з матеріалів розкопок: С. А. Мазаракі у басейні р. Сули та В. В. Хвойка з різних повітів Київської губернії, а також з колекції М. Я. Тарновського, який провадив розкопки в Канівському повіті; випадкові знахідки з Київської, Полтавської та Катеринославської губерній.

Б.Ханенко — людина багатогранної діяльності. Це засвідчує і повідомлення «Киевской старины» за 1902 р. про його членство у Київському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. Саме Б.Ханенко позитивно вирішив проблематичне для Товариства питання стосунків із Західною Європою щодо збуту сільськогосподарської продукції. Дослідивши, за дорученням Товариства, це питання, зробивши певні розрахунки, Богдан Іванович створює незалежний від Товариства земельний синдикат, тобто комерційне підприємство.

Редакційна колегія «Киевской старины» приділяла велику увагу будівництву, внутрішньому облаштуванню Музею старожитностей та мистецтв. Так, 27 жовтня 1899 р. часопис повідомляв, що в новій будові Музею відбулися загальні збори членів Київського товариства старожитностей та мистецтв (правління завідувало будівництвом музею)¹⁰. Як віце-голова, Б.Ханенко виголосив доповідь про необхідність пошуку коштів на утримання музею і затвердження його штату. Правління Товариства, згідно з постановою, має увійти з поданням до Думи про надання субсидій, а також з проханням до уряду і почесного голови Товариства Великого князя Володимира затвердити відпрацьований правлінням проект Положення про музей. На добудову музею Н.А.Терещенко пожертвував того року 40000 руб.¹¹, що уможливило закінчен-

⁹ Археологическая летопись. Разные известия//«Киевская старина».—К., 1899. — Т.67. — Октябрь. — С.53.

¹⁰ Археологическая летопись. Заседания обществ//«Киевская старина».—К., 1899.— Т.67. — Декабрь. — С.172.

¹¹ Археологическая летопись. Разные известия//«Киевская старина».—К., 1899. — Т.67. — Ноябрь. — С.109.

ня як внутрішніх, так і зовнішніх оздоблювальних робіт Музею. У 1902 р., коли постало питання добудови зручних сходів на другий поверх до приміщення картинної галереї, Н.Терещенко знову пожертвував 20000 руб.¹² І чудові мармурові сходи було вибудовано за проектом і під наглядом архітектора П.І.Голландського. Ця добудова значно збільшила і водночас прикрасила приміщення музею за рахунок вестибюля перед сходами і ще одного залу на другому поверсі. Приміщення та сходи витримані у давньогрецькому стилі.

На сторінках часопису публікувався звіт загальних зборів членів Київського товариства старожитностей та мистецтв під головуванням Б.Ханенка за 1901 рік. Ось деякі дані з цього звіту, що свідчать про активну діяльність науковців та аматорів, об'єднаних спільною справою — збереження пам'яток старовини.

Членів Товариства у 1901 році було 178. Майно Товариства у грошовому обчисленні становило: будинок музею з добудовою — 239 138 руб.90 коп., колекції та обстановка — 26294 руб. 65 коп., гроші — 1860 руб.34 коп., борги Товариству — 168 руб.65 коп., всього 267472 руб.54 коп. Упродовж 1901 року до музею надійшло від 13 осіб та установ 800 предметів (найбільша кількість — з колекції графа О.О.Бобринського) і на 1 січня 1902 року колекція Музею становила: предмети та книжки загальним обсягом 7779 одиниць. Музей отримував субсидії від Державного казначейства по 1500 руб. на рік та від міста — 1000 руб¹³. Вартісні зібрання, що надходили склалися з цілих колекцій, як-от колекція Зноско-Боровського та частина прекрасного Смілянського зібрання старожитностей О.О.Бобринського. До складу правління обрано О.Н.Терещенка, до контрольного комітету — В.Л.Беренштама. Збори затвердили на посаду директора Музею М.Ф.Біляшівського.

Подружжя Ханенків та Товариство займалися справами закінчення музею, відволікаючись від головного в бік зібрання та наукового вивчення пам'яток, що складала колекції. Слід зважити ще й на

¹² Археологическая летопись. Разные известия//«Киевская старина». — К., 1902. — Т. 76. — Январь. — С. 70.

¹³ Археологическая летопись. Ученые общества.//«Киевская старина». — К., 1902. — Т. 77. — Апрель. — С. 71.

те, що у Києві на той час не було спеціального археологічного товариства, натомість була маса наукових матеріалів та творів мистецтва, які потребували вивчення, каталогізації, пропагування. Завдячуючи Ханенкам, велика частина національних культурних цінностей не була вивезена за межі України. А гармонійна співпраця дослідників-археологів, колекціонерів та меценатів, які залишили по собі добру славу, — один з етапів пам'яткоохоронної діяльності.

Алла ПРИМАК,
науковий співробітник
Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК

СВЯЩЕННА ТРОЇСТА СПІЛКА БЛИСКУЧИХ МИСТЕЦТВОЗНАВЦІВ

Микола Омелянович Макарєнко, Георгій Крискєнтійович Лукомський, Борис Костянтинович Рєрїх. Цїй трїйцї видатних митцїв я присвятив двадцять рокїв свого життя. Постїйний пошук усїляких матерїалїв, вїд листївок до статєй, вїд будь-яких згадок, бодай дєсь, до грубєзних монографїй. Та що казати, навїть пошуки фотографїї кожного з них були пов'язанї з неабиякими труднощами. Проте, яка радїсть вїд знахїдки! Навїть якщо це бодай один рядочок чи скупє нагадування. Скїльки за цим криєтьсѐ! Та коли за тривалий перїод я зїбрав достатньо матерїалїв про цих дїячїв, то з них постає надзвичайно багатобарвна картина копїткої щодєнної, всепоглинаючої працї скромних трудївникїв на терєнах культури. Причому праця безнастанна, дєнь за дєнем та не в колишній чи нинїшній столицї, у стародавньому мїстї, з якого завжди вивозили духовнї сили та культурнї цїнностї. Микола Макарєнко, Георгій Лукомський, Борис Рєрїх вїрїшили створити найкращий художнїй музей в Укрїнї, який би не поступався нї в доборї експонатїв, нї в його розробцї Петроградовї або Москвї. Усїх трьох об'єднувала важлива спїльна справа — прислужитисѐ культурї Укрїнї. З цїєю метою вони всї трєє, на той час визнанї авторитєти, приїхали з Петрограда до Києва, щоб допомогти вїдродженню Укрїнї.

М. О. Макарєнко (народивсѐ 1877 р.) — один з найвїдомїших музеєзнавцїв того часу — до 1919 року був помїчником головного хранитєля Імператорського Ермїтажу. У 1916 р. вїн випустив книжку «Художественные сокровища Императорского Эрмитажа». Автор понад дєсяти рїзних монографїй та ґрунтовних статєй, Микола Омелянович ще до 1918 р. заявив про себе як архєолог-художник, видатний історик мистєцтв спеціальними працями з архєологїї, дослїдження вїтчизняної старовини та мистєцтва, а передусїм, широкою мистєцько-просвітньою дїяльнїстю. Вїн був над-

звичайно працездатний. Важка виснажлива праця на розкопах, труд копача змінювалися не менш виснажливою працею у тиші робочого кабінету, бібліотеках, сховищах та архівах. Тут народжувалися й осмислювалися історико-архітектурні, естетично-філософські концепції розвитку духовної культури українського народу в контексті європейської та світової культур. Звідси лунали пристрасні заклики Макаренка, вченого і громадянина, зберегти для прийдешніх поколінь правічний людський досвід у створенні незгасних цінностей культури минулого!

Повертаючись у часи давніші, зазначимо, що талановитого юнака ще на студентській лаві помітила дирекція Імператорського Ермітажу і запропонувала йому посаду помічника хранителя скарбів цього музею. Працюючи тут, Микола Макаренко упорядковує величезну археологічну колекцію. Широка поінформованість з питань західноєвропейського мистецтва робить його одним з провідних фахівців найбільшої мистецької закордонної збірки.

Г. К. Лукомський (народився 1884 р.) — блискучий мистецтвознавець, художник і краєзнавець. Бібліографія його, складена у 1928 р., налічує не менш півтори сотні доволі серйозних досліджень, більшість з них і донині залишаються єдиними з цього питання. Значна частина праць «мандрівного ентузіаста», так називали його друзі, — про Київ, Україну. Досліджуючи давні собори й ампірні садиби у різних куточках цього краю, він відчував їх як архітектор і, поетизуючи їхню минулу велич, намагався врятувати від забуття та загибелі. Його розвідки давньої архітектури Волині та харківських маєтків й донині залишаються неперевершеними за глибиною аналізу. Але з-поміж його праць траплялися й поверхові, очевидно, через прагнення встигнути всюди.

Проте найбільше уваги Лукомський приділяв музеєві Б.І. і В.Н.Ханенків. Навіть перебуваючи у вимушеній еміграції в Італії, Франції, Німеччині, він писав про цей музей, його творців та про винятковість зібрання. Наприкінці 1918 р. Лукомський приїхав до Києва, де очолив архітектурний відділ при Всеукраїнському комітеті пам'яток історії та старовини, але не надовго, крім того, були ще якісь призначення. Його, як видатного фахівця, навперейми запрошували до різних комісій та комітетів. *«О.О.Мурашко, що служив керуючим художньо-видавничим відділом Всеук-*

раїнського Видавничого комітету при Ц.І.К.у, сильно хвилювався. Ми, не зовсім зрозумівши один одного, досить довго сперечались про те, кому бути завідуючим, кому помічником. Олександр Олександрович погодився бути на чолі, але з тим, щоб Нарбут, я, Реріх та Макаренко відвідували службу хоч на одну-другу годину на добу (але ми усі були так зайняті, служачи у п'яти-шести установах одночасно, що і години в день приділити, було не можна). Реріх манкірував. Макаренко оглядав та рятував приватні колекції, Нарбут вже занедужав. Я працював по описуванню церков, мав надію довести роботу до кінця до осені, у музеї Ханенка, де теж квапився з описами»¹, — так писав Г.К.Лукомський про той час.

Третім з цієї святої мистецтвознавчої трійці був Б.К.Реріх (народився у 1885 р.). Любов до України у рідного брата всесвітньовідомого художника, виявилась ще у дитинстві, коли в його батька, Костянтина Федоровича, голови першого у світі Товариства Т.Г.Шевченка, часто бували українці, у тому числі й Б.І.Ханенко. Б.К.Реріх здобув ґрунтовну освіту в художній школі Товариства заохочення мистецтв. Професійну майстерність він опанував завдяки своєму вчителю-художнику, чудовому рисувальнику Дмитрові Кардовському та на архітектурному відділенні Академії Мистецтв, де навчався у Леонтія Бенуа.

Отже, Борис Реріх став архітектором. Його дуже вабила Україна, ранньослов'янські джерела, культурні багатства й велич Київської Русі. Він захоплювався давньоруською архітектурою і досяг досконалості у проведенні та реконструкції вщент зруйнованих храмів. Брати Реріхи брали участь у розкопках разом з Макаренком у Великому Новгороді та на Поліссі. Овруч — один з найдавніших центрів слов'янства, найблискупіше місто древлян. Разом з Олексієм Щусевим Борис Реріх 1909 р. заопікувався реставрацією овруцького храму св.Василія. На основі єдино вцілілого вівтаря та залишків фундаменту собор вдало реконструювали. Молодий учений багато працював в Україні. М.К.Реріх 1907 р. писав братові: «Буде не даремно, якщо поїдеш з Макаренко на могильники. Він гарна людина і введе тебе трохи у місцеву археологію». Микола Омелянович 1918 року просто забрав свого мо-

¹ Лукомский Г. Венок на могилу пяти деятелей искусства. —Берлин.

лодого друга з голодного Петрограда до Києва, піднімати українську науку і культуру.

Треба сказати, що у 1919 р. в нашому місті зібрався увесь цвіт науково-культурного світу східного слов'янства. Найбільше вони полюбляли збиратися в будинку Варвари Николівни, де атмосфера та обстановка сприяли тривалому спілкуванню, що закінчувалося далеко за північ. І досить часто гості, хоча вони насправді вважали себе хазяями, залишалися ночувати. Тим паче, що обстановка на вулицях була досить тривожною. До того ж, можна було зібратися на чай за однієї влади, а розходитися по домівках за другої. Головне, щоб не стріляли з гармат по Києву, але на це були здатні лише банди Муравйова. На приятельських посиденьках бували Георгій Нарбут і Михайло Бойчук, Олександр Мурашко і Кость Шероцький, Микола Біляшівський і Іполит Моргілевський, Дмитро Дорошенко і Вадим Модзалевський, і... Простіше сказати, кого там не було. Тут не лишалося місця лише тим, кому було чуже поняття духовність та мистецтво, неприйнятна незалежна розквітаюча Україна.

Серед багатьох добрих, потребуємих негайного вирішення справ, питання з організацією музею, на основі найбільшої збірки творів мистецтв в Україні, було найважливішим. Першим підключився Г.К.Лукомський. У січні 1919 р. становище у Києві, як і в усіх містах нашої багатостраждальної батьківщини, було складним. Усі побоювались «ексцесів». Варварі Николівні повідомили про Лукомського, як про досвідченого фахівця, свого часу хранителя музеїв Царського Села. Вона побажала з ним познайомитись. Лукомський мешкав тоді у В.С.Кульженка, який підтримав ініціативу Георгія Крискентійовича стати хранителем колекції. Справа була тільки за формальним призначенням.

На той час у Києві влада Директорії змінилась на радянську, за якої існувало управління у справах мистецтв, очолюване Ю.Мазуренком. Справами фактично заправляв, скрізь устигаючи, Георгій Нарбут. Лукомський подався до нього: *«Нарбута ранком, годин у дев'ять застав я в умивальній. Крізь двері поговорили ми з ним і вирішили: бути комісії. Він «голова», а я «представник». «Ти, — сказав Нарбут, — повинен сидіти на місці, а комісія збиратиметься один-два рази на тиждень».* У комісію потрібно *«Біляша»*, так

любовно називав *Нарбут М.Т.Біляшівського, директора міського музею*². За його згоди Лукомського було призначено офіційно «охоронцем», з усіма досить важливими повноваженнями державного чиновника. Ввечері Георгій Крискентійович переїхав на постійне мешкання до музею. Був організований комітет музею, до якого входили Микола Макаренко, Борис Реріх, Павло Альошин, Георгій Нарбут та ще кілька цінних, діяльних та грамотних помічників.

Особливо кипучу діяльність розвинула В.Н.Ханенко, викликаючи у всіх захоплення та подив своєю енергійністю, постійним інтересом, що не послаблювався. Вона охоче показувала помічникам свої улюблені речі, оповідала, де, за скільки, коли і за яких обставин купувала вона ті чи інші шедеври. Під керівництвом петроградських естетів, які зміли переконати літню захоплену колекціонерку, обстановка житлового помешкання, поступово перетворювалася на музейну. Доречно прислужився й особливий хист Б.К.Реріха, якому властиво було доводити все до ладу, особливо різні папірці, малюнки, незначні за розміром речі. У цих справах він був цілковитий педант. Траплялося, що в атрибутації тієї чи іншої речі досвідченим музейникам доводилося Варвару Николівну досить довго переконувати. Це виходило добре завдяки старшому і більш знаючому Макаренку. Проте все, що відбувалося, тішило її. В.Н.Ханенко сама засвідчила, що її колекція потрапила у надійні руки. Коли Лукомський виїхав, вона писала йому, що друзі підтримують її зібрання у тому ж «музейному» вигляді. Директором музею імені Б.І. та В.Н.Ханенків став М.О.Макаренко. Лише він зміг розгорнути бурхливу діяльність та повернути до Києва з Москви (!!!) у 1921 р. значну, найкращу, четверту частину колекції, що туди її у 1915 році з прифронтового Києва перевіз Богдан Іванович. Це викликало хвилю обурення та провокаційних випадів проти гідної, безкомпромісної людини. Почалися причіпки, упереджене ставлення до всього, що він робив. А працював Микола Омелянович до виснаження, то і претензій до нього було доволі. Він заважав чиновникам, невігласам, негідникам. Перевірки у музеї накочувалися одна на одну. Макаренку було

² Лукомский Г. Венок на могилу пяти деятелей искусства. —Берлин.

дуже важко: Нарбут помер, Біляшівський пішов з музею, Лукомський емігрував, а Реріх перейшов на іншу роботу. Однак, Михайло Омелянович породожував оберігати музей, добуваючи для нього експонати «ханенківського» рівня, складав та публікував каталоги, друкував статті та книжки.

Принагідно згадаємо, що за характером Микола Омелянович був людиною складною, незручною для багатьох, з розвиненим почуттям власної гідності. Він умів відстоювати свої погляди рішуче, безкомпромісно, не терпів чиновників, які заважали йому працювати або втручалися у його справи. І ще одне: Макаренка не полишало невдоволення, навіть роздратування від того, що Київ, з яким він пов'язував стільки планів на майбутнє, на відміну від Петрограда, недооцінив його і не дав можливості робити те, про що він мріяв.

Неначе випереджаючи час, Микола Омелянович уже з 1920-х років боровся за те, про що ми нині говоримо з душевним болем і розпачем — збереження пам'яток історії та культури, один з перших вірно оцінив їх наукове, естетичне та виховне значення.

Вже у ті часи чиновники від культури, виставляючи себе поборниками інтересів «робітничої кляси» та «трудящого селянства», почали створювати так звані ліквідаційні комісії. Самі вони не ризикували піднімати руку на храми. Їм потрібне було «наукове обґрунтування» культурної непридатності та недоцільності їх існування, щоб потім оголосити про це людям. А ті вже розтягнуть цеглу з домів Божих на свинарники, сараї та бруківку. Охочих у такому ділі завше вистачає! Знаходились вони і серед учених, які свідомо чи на угоду владі давали згоду увійти до таких комісій.

Та не таким був Микола Макаренко. На берегах одного з протоколів засідання археологічної і мистецької секції УНТ при ВУАН від 20 лютого 1922 р. нервовим, але твердим Макаренківським почерком виведено: *«М.О.Макаренко рішуче відмовився з особистих мотивів бути представником в ліквідаційній комісії»*. Очевидно, його відмову навіть не хотіли занести до протоколу і він змушений був зробити це сам, безперечно, долаючи опір своїх супротивників.

Головне, до чого він докладав найбільше зусиль, було створення музею Ханенків. Важко уявити, скільки енергії треба було докласти задля створення його. Насамперед — це науково-дослідний та

освітній заклад. Для нього потрібна бібліотека. Він робить її. На той час, як і зараз, музеї були полишені самі на себе. Музей Ханенків підпорядкувався ВУАН, що, як і завжди, не мала грошей. Музейним працівникам, щоб якось прожити, треба було десь шукати підробітку.

А коли становище музею поліпшувалося, на посаду директора призначали «твердого партійця», який нічого не тямив. Та не таким був Макаренко: з властивою полтавцеві впертістю, він на поріг не пускав тих партійців-невігласів, проте годі було зупинити «поступ пролетаря». Та ось одна з безлічі комісій, щось таки знайшла: Микола Омелянович заборгував музеєві за мешкання у ньому. Не платив, бо не мав грошей, платню (як, до речі, й нині!) недоплачували. Він пише своєму приятелеві професору Б.П.Петрі: *«...наконец наступает 1925 год, самый тяжелый для меня. В этом году, по мановению волшебной или по всякой мере невидимой палочки, объявлено гонение на директоров музеев Украины. Вначале предали суду Яворницкого (Екатеринославский музей), предъявив чудовищные обвинения. Затем директора Полтавского музея — Рудинского, далее: только сместили основателя и устроителя Киевского музея — Беляшевского, наконец, принялись за меня и также предали суду... Со мной тянется уже скоро два года. На моем месте директора сидит, никакого отношения не имеющий к музею, коммунист (...) Возмутительная наглая ложь, возмутительное обращение. Абсолютное отсутствие каких бы то ни было данных, кроме единого желания водворить на место свое лицо коммуниста (...) Целый год (1925-й) я снова голодал, не имел абсолютно никаких служб и занятий»³.*

З 1920 р. Макаренко — член Комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва, його обирають до складу Археологічного комітету ВУАН. Коли 1924 р. створили Реставраційну комісію, він брав активну участь у її роботі. Однак, усі ті «членства» Микола Омелянович сприймав не як почесне сидіння у президіях, пустопорожнє продукування гучних слів, бадьорих звітів начальству, а як тяжкі обов'язки вченого, організатора, людини, небайдужої до того, що на неї покладено. Таке ставлення, почуття особистої при-

³ Звагельський В. Б. Невтомний у праці (М. О. Макаренко). // Репресоване краєзнавство. (20-30-роки). — К., 1991. — С.161-167.

четності, біль та гостра реакція на несправедливість, нехлюйство та войовниче невігластво, яких він фізично не міг зносити, часто оберталися для професора неабиякими неприємностями.

«До Київської губпрокуратури

10 січня 1925 р., Київ.

Всеукраїнський археологічний комітет при ВУАН просить Вашого розпорядження про видачу на поруки д. Чл. Комітету Миколи Омеляновича Макаренка, що знаходиться під слідством і перебуває зараз у ДОПРі на Лук'янівці. Це своє клопотання Всеукраїнський археологічний комітет ґрунтує на тому, що М. О. Макаренко має від комітету низку негайних наукових доручень. Невиконання їх у ближчому часі вже й зараз затримує розв'язання деяких надзвичайно важливих питань в сучасній діяльності Всеукр. Археолог. Комітету, зв'язаних з реставрацією та охороною пам'яток старовини»⁴.

Так закінчилася його короткочасна діяльність на посаді директора музею.

Упродовж усього свого життя Микола Омелянович виступав проти руйнування дорогої його серцю духовної спадщини минулого. Широко відома його позиція щодо Михайлівського Золотоверхого собору. Макаренко категорично відмовився підписати акт на його знесення, рішуче виступав на захист Софії Київської. Влада безбожників цього не могла подарувати і за участь у діяльності «контрреволюційної антирадянської організації» 26 квітня 1934 р. його заарештовує Київський міський відділ ДПУ. 23 травня за вироком Особливої наради при колегії ДПУ УРСР вченого висилають на три роки до Казані, де Макаренко працює викладачем Казанського художнього технікуму, а також у музеї та консультує реставрацію Петропавлівського собору. 24 квітня 1936 р. управління НКВС Татарської АРСР знову заарештовує Макаренка за «участь у контрреволюційній групі фашистського напрямку». Через день вченого було засуджено на три роки перебування у виправно-трудовах таборах і відправлено до Томської виправно-трудової колонії № 2.

⁴ Звагельський В. Б. Невтомний у праці (М. О. Макаренко) // Репресоване краєзнавство. (20-30-роки). — К., 1991. — С. 161-167.

15 грудня 1937 р. Томський міський відділ управління НКВС по Новосибірській області у числі інших осіб ув'язнює Макаренка, як учасника «кадетсько-монархічної організації».

25 грудня 1937 р. постановою «трійки» М.Макаренка засуджують до вищої міри покарання. 4 січня 1938 р. у Новосибірську вирок було виконано.

Схожий життєвий шлях був і в Б.К.Реріха. Виїхавши з Києва до Петрограда, він оселився на квартирі старшого брата і став хранителем та упорядником великої колекції своєї родини. Та незабаром ставлення до родини Реріхів докорінно змінилося. Квартиру забрали, а Борис Реріх, на той час проректор архітектурного інституту, переїхав у двокімнатне помешкання, тож частину зібрань довелося роздати. Тим часом у нього помирає від білокрів'я дружина, а митця доймають і старшим братом, і минулим. Він залишає викладацьку роботу і з 1927 р. стає старшим архітектором інституту з проектування металургійних заводів. Але й там його наздоганяє «караючий меч пролетаріату» — не прощають прізвища, такого схожого з Рюріками, пригадують книги до 300-річчя Дому Романових, ілюстровані братами Реріхами...

ГПУ не має сумнівів, що Микола та Борис Реріхи — шпигуни, що правда, не з'ясовано чиї, англійські чи американські. За листування з братом, Бориса 1934 р. заарештували й спровадили до в'язниці на Шпалерній, де він працював в архітектурній майстерні Щуко над проектуванням інституту експериментальної медицини. Згодом, 1939 р., не витримавши атмосфери повальних арештів, нічних страхів та жахів, разом з другою дружиною Тетяною він переїхав до Москви. Писати братові боявся, хоч якось його викликали до НКВС і попросили, щоб він приніс листа до Миколи, а вже вони передадуть його до Індії. Передчуваючи лихе, Борис відмовився.

Помер Борис Реріх від тяжкої хвороби 4 травня 1945 року у Москві.

Тільки Г.К.Лукомському вдалось уникнути розправи. Він своєчасно поїхав у відрядження за кордон, з якого не повернувся. Те, що він з роду Гедиміновичів, йому, як і його рідному братові, що залишився у Ленінграді, не подарували б.

У західних видавництвах виходить багато книжок Г.Лукомського. Плідно працюючи, він надсилає свої розробки до радянських видавництв. Як і завжди, намагається охопити все, повертаючись до

праць, написаних поспіхом, без ретельного вивчення. Але його спогади, особливо про період перебування в Україні, насамперед про нетривале мешкання в будинку В.Н.Ханенко, неперевершені і вельми важливі. Він, розуміючи становище в СРСР, знаючи про трагічні обставини його друзів та родичів, не озлобився, до кінця своїх днів залишився вірним своїм переконанням. Не помирав він, як читаємо у деяких довідниках, ні 1928 року, ні 1940-го, а продовжував працювати і в Лондоні випустив книгу про останнє століття (1840—1940) вітчизняного мистецтва. Ця праця насичена синівською гордістю за його країну-переможницю.

Помер Г.Лукомський у 1952 році. Є припущення, що 1954 року. Про це писав Олександр Бенуа 1957-го Іллі Зільберштейну: *«Лукомський же помер на півдні Франції років 5-6 тому...»*⁵.

Тривалий час життя, та що життя — прізвища цих людей були невідомі. Нині вони повертаються до нас із забуття. Відкрито пам'ятну дошку М.О.Макаренку на мурі Михайлівського монастиря.

Вважаю за доцільне при вході у Музей західного та східного мистецтва помістити дошку шани тим людям, які створювали його, і, насамперед, Святей Трійці друзів-мистецтвознавців.

Віктор КИРКЕВИЧ,
історик

⁵ Александр Бенуа размышляет — М., 1968.— С. 657.

КИЇВСЬКИЙ МУЗЕЙ ЗАХІДНОГО ТА СХІДНОГО МИСТЕЦТВА В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ КИЄВА 1941—1943 РОКІВ

В історії Київського музею західного та східного мистецтва (Музею Ханенків) — немало трагічних сторінок. Це і злигодні, що випали на долю дружини фундатора художньої збірки Б.І.Ханенка після його смерті, пов'язані з буремними потрясіннями 1917—1919 рр., і загибель сімейного архіву меценатів, і втрати творів на початку 20-х років, не повернуті з Москви після тимчасового їхнього схову там 1915 р., і реквізиції найцінніших музейних експонатів упродовж 1928—1931 рр.¹ Найтрагічнішим періодом в історії музею стала фашистська окупація Києва 1941—1943 рр. 19 вересня 1941 — 6 листопада 1943 року. Що знаємо ми про життя Києва упродовж тих 778 днів?

Звірства фашистів у київських концтаборах. Трагедії Бабиного Яру та Труханового острова. Понад 100 тисяч чоловік, запроторених до Німеччини у рабство — молодь, учені, інтелігенція і навіть 10—12-річні діти! Розстріляно й закатовано в душогубках 749 хво-

¹ Акинша К. Забытый меценат. // «Наше наследие». — 1989. — № 5. — С.28-38. Акинша К. Печальная история «Адама и Евы». // «Огонек». — 1988. — № 51. — С.32-33; Бакуменко П., Кошій В. Ханенки. // «Україна». — 1992. — № 26. — С.1-4; Білодід О., Киркевич В. Довга дорога до храму мудрості. // «Україна». — 1988. — № 7. — С.11-14; Ковалинский В. Меценаты Киева. — К., 1995. — С.273-295; Крутенко Н. Варвара Ханенко. // «Жінка». — 1993. — № 5. — С.12-13; Крутенко Н. Ханенки. // «Пам'ятки України». — 1997. — № 1. — С.62-72; Крутенко Н. Дарунок, якому немає ціни. // «Київ». — 1997. — № 5-6. — С.185-190; Сак Л. Из истории возникновения и развития Киевского Государственного музея западного и восточного искусства (1883—1945 гг.). — В Сб.: «Очерки истории музейного дела в СССР». — М., 1963. — С.373-403; Солонська Н. У їхнім серці жила Україна. // «Голос України». — 1992. — 1 травня. — С.12; Тетерятніков В. Вінок на могилу Б.І.та В.М.Ханенків. // «Сучасність». — 1977. — № 12.

рих психічної лікарні ім.І.Павлова. Кожний киянин віком 16—55 років зобов'язаний був щоденно відмічатися на Біржі праці; неявка на Біржу, інший найменший непослух чи підозра в ньому спричиняли негайний розстріл. За два роки поневолення чисельність жителів міста зменшилась майже утричі. Мирне населення перебувало у постійному страху. В місті лютували тиф, голод, холод, часті пожежі...

Та це лише частина правди про Київ тої доби. Бо ж був ще інший, менш відомий нам Київ. Для «переможців». Теплий, впорядкований, з частково відновленими комунікаціями. Обмежувсь коротким оглядом лише культурного життя цього міста, аби змалювати, як жив і функціонував Музей Ханенків.

З кінця 1941 р. у місті почав видаватися друкований орган «Нове українське слово»². 14 травня 1942 р. за підписом штадткомісара Рогоуша в газеті публікувалося звернення до всіх артистично-художніх сил Києва — живописців, графіків, граверів, скульпторів, музик, диригентів, артистів, поетів, декламаторів, хористів, танцівників тощо, — аби вони терміново з'явились до відділу культури та освіти міської Управи. Вже через кілька днів повідомлялося, що з'явилося понад тисяча людей. Після того, як було укладено на них картотеку, працівників творчих професій диференціювали за фахом. Так були укомплектовані трупи театрів — оперного, оперети, «Вар'єте», хорова капела, капела бандуристів, духовий та струнний оркестри, кіностудія «Українфільм». Силами київських артистів були сформовані 12 естрадно-концертних бригад — для обслуговування німецьких вояків на прилеглих до Києва прифронтових територіях. У місті діяли 8 кінотеатрів, працював Музей-архів переходової доби.

Щодо образотворчого мистецтва, то в музеях Українського мистецтва та Історичному проходили художні вернісажі (для уявлення розмаху, з яким їх влаштовували, може свідчити вже те, що друга художня виставка в Історичному музеї репрезентувала 216 митців). На вул.Короленка, 38 було відкрито художній салон, на Хрещатику, 50 діяла студія-майстерня «Мальовнича Україна», при Художньому інституті — виробничо-художні майстерні. Усі ці за-

² «Нове українське слово». — 1941—1943 рр.

клади надавали цілу низку послуг: будь-хто міг замовити свій живописний чи скульптурний портрет, придбати станковий твір живопису, скульптури чи графіки, витвір декоративно-ужиткового мистецтва, антикварну художню річ, отримати консультації з відповідних питань.

І все це — силами місцевої інтелігенції, людей творчих професій, вчених. Не пристосовані до побутових труднощів, частина з них у такий спосіб рятувалась від голодної смерті. Інші йшли на співпрацю з німцями свідомо, вбачаючи у них визволителів від сталінського режиму.

На початку війни за особливим наказом Гітлера було створено так звану «робочу групу (айнзацштаб) рейхсляйтера Розенберга»³, що складалася з 350 досвідчених істориків, архівістів, мистецтвознавців, бібліотекарів. У свою чергу, в Україні діяла Головна робоча група «Україна», а при ній — «Окремий штаб бібліотек» та спецштаб «Образотворче мистецтво». Усі ці групи мусили на практиці реалізовувати широкомасштабну мародерську операцію «Лінц», затверджену 24 серпня 1941 р. начальником фронтового оперативного тилу «Південь». Але ще до того німці вже мали дворічний досвід переможної ходи країнами Європи, під час якої було «обкатано» схему дій щодо культурологічних закладів підкорених ними народів.

Після вступу до того чи іншого культурного центру всі музеї, архіви, бібліотеки, вузи, академічні установи брались під контроль. До кожного з цих закладів призначався спеціальний куратор з «айнзацштабу Розенберга». Віднині він своїм життям відповідав за збереження майна цього закладу, бо воно вже вважалося власністю III Рейху. Це майно ретельно вивчалось, каталогізувалось, а все, що становило особливу зацікавленість, планомірно готувалось до відправки у Німеччину. Штат співробітників скорочувався до мінімуму. Ці люди зобов'язані були давати окупантам консультації, стати їхніми помічниками в реалізації задумів щодо подальшої долі майна цих установ, самі ж установи переходили на роботу в режимі консервації.

³ЦДАВОВУ. — Ф.КМФ—8, оп.1, спр.265, арк.46-53.

3 січня 1942 р. основна частина культурологічних закладів Києва — 60 бібліотек, 7 музеїв, серед них і Київський музей західного та східного мистецтва (далі — КМЗСМ), перейшли у підпорядкування Генералкомісаріату, а згодом — до Управління архівами, музеями та бібліотеками при рейхскомісарі⁴. Куратором чотирьох музеїв (КМЗСМ, перейменованого окупантами на Музей західноєвропейського мистецтва, Музей російського мистецтва відповідно — Музей східноєвропейського мистецтва, Музей українського мистецтва, відтепер — Український музей та Історичний музей — Музей давньої історії) — було призначено мистецтвознавця «айнзацштабу Розенберга» доктора Дітріха Роскампа.

На зламі 1941-1942 рр. над Музеєм західноєвропейського мистецтва нависла хмара.

По-перше, з музею час від часу вилучалися живописні полотна для оздоблення резиденцій представників цивільної адміністрації, нібито у тимчасове користування — всього 67 творів. По-друге, особняк Ханенків уподобав собі обербургомістр Києва. У зв'язку з цим, прийняли рішення експонати перенести до Українського музею. А керівник Управління культури Рейнхард взагалі наполягав на терміновому відправленні колекції до Німеччини.

Доповідаючи керівництву про чотири київські музеї, Роскамп обґрунтував свою стратегію щодо Музею західноєвропейського мистецтва. Він пояснював неможливість перетворення особняка Ханенків на резиденцію обербургомістра з тієї причини, що це призведе до пошкодження старовинних меблів, італійського каміну тощо. Стосовно ж рішення про відселення колекції в інше приміщення, Роскамп зауважував: «...Колишній палац Ханенків спеціально будувався для демонстрування в ньому колекції, що там знаходилась». Не погоджуючись із вивезенням музейних цінностей до Німеччини, він доповідав: «Жваве відвідання музею нашими військовослужбовцями та солдатами з союзних армій показує, наскільки великий інтерес до цього зібрання творів (...). В майбутньому музей міг би стати важливим культурним центром для німців, які прибувають на Схід, і було б невірним закрити колекцію, яка репрезентує культуру Заходу німцям, що прибувають

⁴ДАКО. — Ф.2412, оп.2, спр.244, арк.13.

у Росію». І в іншому донесенні: «Велика кількість військовослужбовців отримали тут розрядку й насолоду». Підкреслюючи особливу привабливість для німців саме цього музею, Роскамп висував безпрограшні аргументи, зазначаючи, що колекція Ханенків «створювалась за сприяння й безпосередньої участі видатних німецьких і багатьох іноземних дослідників. Свої компетентні поради давали родині Ханенків В.фон Бодє, Хуго фон Чуді й Гофштеде де Гроот (...). Чимало картин з колекції музею були придбані у Німеччині, наприклад, один з найкращих творів Веласкеса з колекції Вебера у Гамбурзі». Роскампу вдалося переконати керівництво й у поверненні тих 67 малярських робіт, які були взяті з музею «на прокат».

Таким чином, Дітріх Роскамп виборів для Музею західноєвропейського мистецтва особливий статус. Музей став для окупантів своєрідним клубом, таким собі «куточком Європи» на чужині.

Директором музею було призначено професора С.О.Гілярова⁵, який до війни був тут заступником директора з наукової роботи, співробітником музею з 1919 р., другом сім'ї Ханенків, блискучим знавцем колекції, авторитетом з питань зарубіжного мистецтва, засновником при музеї у 1926 р. аспірантури та незмінним її головою, автором двох каталогів музею — 1927 і 1931 рр. і цілої бібліотечки популярних ілюстрованих нарисів про найвидатніших зарубіжних митців. Крім С.Гілярова, в музеї залишили працювати ще п'ятьох людей з колишніх співробітників: заступника директора (він же завідувач фондами), екскурсовода (він же бібліотекар і друкар), старшого наглядача, охоронця, двірника (він же опалювач). Усі отримували заробітну платню — від 700 (директор) до 200 крб.⁶

На С.Гілярова було покладено обов'язок підготувати музей для функціонування у нових умовах. У зв'язку з тим, що Сергій Олексійович щоквартально мусив подавати до міської Управи звіти про проведену роботу, ми сьогодні маємо можливість уявити, як жив Музей Ханенків за фашистського владарювання у нашому місті⁷.

⁵ Крутенко Н. Сергій Гіляров. // «Пам'ятки України». — 1998. — № 1. — С.98-115.

⁶ ДАКО ф. Р-2356, оп.6, спр.173, арк.38.

⁷ ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 6, спр.173, арк. 18-20.

Насамперед, в музеї необхідно було провести ремонтні роботи, оскільки через артобстріл міста вночі з 18 на 19 вересня 1941 р. були вибиті шибки у вікнах, скло ліхтарів та експозиційних вітрин, пошкоджено віконні рами, двері, дах. Прибрано сміття — як у самому музеї, так і довкола його будівлі. Переверено стан опалення, вичищено димарі. Встановлено цілодобове вартування співробітників. Після цього почалась робота по створенню експозиції.

Тут слід зазначити, що, починаючи з 29 червня 1941 р., до Пензи й Саратова евакуювали більшу частину творів. На жаль, кілька ящиків з різних причин вивезти не змогли. Ці твори було піднято з підвалів, розпаковано і доповнено залишеними експонатами. Всі етикетки та підписи було перекладено німецькою мовою. Дотримувалася температурно-вологісний режим. С.Гіляров провів інвентаризацію всіх наявних творів та книг. Для уповноваженого у справах вивезеного більшовиками майна доктора Штрєнгера він склав список евакуйованого, до нього додавались відповідні фотоматеріали. Вільно володіючи німецькою, англійською та французькою мовами, С.Гіляров особисто проводив екскурсії для поодиноких відвідувачів та груп. Зобов'язано його також консультувати тих військових чиновників, які вирішували долю скарбів на окупованих територіях. Німці жваво цікавилися й музейними фототекою та бібліотекою, залишеними частинами архіву та фонду — все це було у їхньому розпорядженні. На замовлення нових «хазяїв» відбулась виставка німецької гравюри — з творів музейного фонду.

30 червня 1942 р. до музею прибули з Рівного, від рейхскомісара України Еріха Коха, художник Тессін та архітектор Бар з метою відібрати твори для оздоблення рівненського осідку шефа.

За кілька етапів було вилучено 39 малярських робіт, мармуровий бюст римської роботи, 17 виробів керамічного мистецтва — дельфтські фаянсові блюда та китайські фарфорові вазы. А вже через три дні Кох відвідав «київський Ермітаж» особисто. Ознайомившись з колекцією і відібравши для себе ще кілька творів, він так прокоментував цей акт мародерства: «Буде невірним, якщо ми показуватимемо німцям, що ще до світової війни в Росії були люди, які мали художній смак і могли укласти такі значні зібрання мистецьких творів». До самих же киян через газету «Нове українське слово» доводилась думка, що засновниками їхнього музею зарубіжного мистецтва були «німецькі знавці мистецтва» Вінклер та Бодє.

15 живописних творів та старовинний настільний годинник уподобав генерал-комісар Києва Магунія. Кох і Магунія «спеціалізувались» на голландському малярстві⁸.

«Поживився» в колекції Ханенків і майор СС Альфенслебен, який 2 липня 1942 р. вилучив 10 багатоформатних живописних перлин для апартаментів начальника військ СС та поліції Півдня Росії.

1943 рік відзначився низкою великих військових перемог Червоної Армії. Наші війська повернули на Захід. Відчуваючи хисткість свого становища в столиці України, ворог почав спішно готувати матеріальні та культурні цінності міста до вивезення.

Музей Ханенків пережив два етапи грабіжництва. Перший етап датується серпнем-вереснем 1943 р. Він характеризується систематизованим відбором найбільш вартісних творів, їхнім описом та ретельним пакуванням. Інформація щодо кількості — понад 100 живописних полотен. Другий етап відноситься до часу, коли цей район міста було оголошено бойовою зоною. Його можна визначити як поспішний, хаотичний. Німці виламували шафи, вітрини, двері сховищ, хапаючи все підряд.

Обидві акції відбулися під наглядом керівника крайового Управління архівами, бібліотеками і музеями доктора Георга Вінтера, його заступника культурфюрера Бенціга, членів «айнзацштабу Розенберга». Відповідальною з боку співробітників музею була призначена О.К.Гейбель. Всіх інших співробітників терміново звільнили і ніхто з них доступу до музею не мав.

З 10 вересня подібне переживав і Музей російського мистецтва⁹. Там за виконання відповідала співробітниця музею П.А.Гудалова-Кульженко (учениця, згодом — аспірантка С.Гілярова, співробітниця музеїв російського та західного і східного мистецтва; як і С.Гіляров, викладала у кількох київських вузах, прекрасний фахівець. Під час німецької окупації Києва була призначена на посаду директора Музею російського мистецтва). Разом з художніми цінностями свого музею Поліна Аркадіївна супроводжувала вивезення й 11

⁸ Гіляров С. Німецькі грабіжництва в музеях Києва//«Київська правда». — 1943. — 14 грудня. — С.4.

⁹ Каталог произведений Киевского музея русского искусства, утраченных в годы Великой Отечественной войны 1941—45 гг. (живопись, графика). — К., 1994. Кульженко П. Спомин. (Публікація Білоконя С.)//«Пам'ятки України». — 1998. — Ч1(118). — С.134—153.

ящиків з творами з КМЗСМ. З цим безцінним вантажем вона дісталася до Східної Пруссії. Під час зупинки у Кам'янці-Подільському доктор Вінтер підвіз ще 46 ящиків з експонатами з двох вищеназваних музеїв. Говорити про долю цих творів досить складно. Відомо, що у Кеннігсберзі вони були прийняті на схов директором Пруського музею мистецтв доктором Альфредом Роде. Далі, за його свідченням, переправлені до замку Вільденгоф, де загинули під час пожежі. Сам А.Роде в останні дні війни був убитий за невідомих обставин.

Таким чином, як і більшість київських музеїв, КМЗСМ було знекровлено. Ось що писав з цього приводу С.Гіляров у газеті «Київська правда» від 14 грудня 1943 р.: *«Експозиційні зали спустошені, на стінах залишилися тільки рами. Де-не-де збереглися поодинокі картини, вітрини всі порожні. Фондові приміщення також спустошені, а що залишено, — перебуває в хаотичному стані, речі розкидані, побиті, забруднені, пограбовано також бібліотеку, канцелярію та лабораторію.*

(...) Залишилися переважно речі, що перебували поза експозицією, деякі великі полотна, що їх важко було зняти. Кілька цінних картин пощастило сховати, між ними — «Архангел» Перуджіно та «Мадонна з святим» Пальмецано.

З скульптури вивезли два мармурові бюсти римської роботи II ст. і чудовий витвір стародавнього єгипетського мистецтва — бронзовий інкрустований золотий сокіл. (...) Зникла вся збірка тканини і багата колекція античного і східного скла».

В ім'я історичної справедливості відзначимо, що Сергій Олексійович під час грабіжницьких дій влітку-восени 1943 р. переховувався у свого товариша, професора Головченка, і його ім'я не заплановане сприянням у вивезенні музейних скарбів¹⁰.

З 9 листопада 1943 р. в художньо-історичних музеях Києва розпочалась робота по з'ясуванню розграбованих цінностей (т.зв. Київська музейна група). В архівному фонді Управління у справах мистецтв при РНК УРСР зберігається «Акт збитку» (№ 401), датований 14 червня 1944 р.¹¹ Він фіксує цифру знищених або вивезених творів мистецтва — 24714. Зазначається відсоток руйнації

¹⁰ ЦДАГОУ. — Ф.263, оп.1, спр.34964, т.2, арк.58.

¹¹ ЦДАВОВУ. — Ф. 4763, оп.1, спр.15, арк. 65- 68.

будівлі відносно загальної його вартості — 26,8%, що у грошовому вираженні становило 316819 крб.; вартість реставраційних робіт було оцінено у 75000 крб., витрати на евакуацію творів становили 62000 крб. та на реевакуацію — 62000 крб. Усі ці розрахунки завізовані підписами членів Комісії: директора Овчинникова В.Ф., заступника директора Гілярова С.О., співробітників Демидчук-Демчука Ф.І. та Шерстюкової Є.М., а також голови Ленінського райвиконкому м.Києва та секретаря цього райвиконкому.

Співробітники музею ставлять кількість зазначених в «Акті збитку» втрачених творів під сумнів з тієї причини, що у наведеному документі розписано лише 3674 живописних (Голландія) та 23 твори декоративного мистецтва (інвентарний номер твору, автор, час створення, назва, техніка, розміри, вартість). У свою чергу, працюючи над ілюстрованим Каталогом реституцій, вони вийшли на такі цифри: 474 живописні роботи, 10 скульптурних творів, близько 25 тисяч гравюр, 1213 творів декоративного мистецтва. Музейники керувались логікою арифметичного підрахунку: кількість творів на момент початку війни та після повернення евакуйованих з початком війни на Схід творів.

Після того, як повернулися евакуйовані до Пензи-Саратова твори, проведення ремонту та створення тимчасової експозиції, 16 вересня 1944 р., Київський музей західного та східного мистецтва, перший серед усіх музеїв тих міст СРСР, що зазнали окупації, відчинив свої двері для відвідувачів. Це була визначна подія в культурному житті столиці України. Лише за три перші місяці музей відвідало понад 5300 людей. А після капітального ремонту 4 жовтня 1945 року була відкрита його постійнодіюча експозиція.

Наталія КРУТЕНКО,

мистецтвознавець
член Спілки художників України

Список умовних скорочень

ДАК	Державний архів міста Києва
ДАКО	Державний архів Київської області
ІР НБУВ	Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського
КМЗСМ	Київський музей західного і східного мистецтва
НМІУ	Національний музей історії України
НХМУ	Національний художній музей України
РДІА	Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург)
ЦДАВОВУ	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГОУ	Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДІАУ	Центральний державний історичний архів України

Зміст

<i>Олена Рославець</i>	Б. І. Ханенко — засновник Київського музею західного та східного мистецтва.....	5
<i>Віталій Ковалинський</i>	До родоvodu Б. І. Ханенка.....	14
<i>Михайло Кальницький</i>	«Формулярний список о службе» Б. І. Ханенка	21
<i>Лариса Членова</i>	Б. І. Ханенко та перший міський музей.....	31
<i>Наталія Корнієнко</i>	Варвара Ханенко — життя, події, факти....	36
<i>Сергій Білоконь</i>	Варвара Ханенко у спогадах сучасників..	48
<i>Ганна Шовкопляс</i>	Роль Б. І. Ханенка у заснуванні Київського художньо-промислового та наукового музею.....	51
<i>Алла Примак</i>	Б. І. Ханенко та «Киевская старина».....	59
<i>Віктор Киркевич</i>	Священна троїста спілка блискучих мистецтвознавців.....	65
<i>Наталія Крутенко</i>	Київський музей західного та східного мистецтва в період німецької окупації Києва 1941-1943 років.....	75

Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 150-річчя від дня народження Б. І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею.

Київ. 25 січня 1999 р.

Київський музей західного
та східного мистецтва.

Редактор Друг О. М.
Коректор Перехрест І. А.
Комп'ютерна верстка Гусев А. В.
Художнє оформлення Кондратенко О. А.

Видавництво «Кий»
бул. Шевченка, 1а. тел. 224-70-90

